

Dělnická rodina v Praze 1918–1938. Struktura, fungování, vztahy

Autor: Stanislav Holubec

Abstract

Working Class Families in Prague 1918–1938 – The article deals with the working class families in Prague between the world wars. The author analyses the ways of looking for the partners and the role of the symbolical capital in the working class milieu. The partner choice was reproducing the social inequalities but was in some cases a chance for a social mobility. The article describes than the wedding, divorce, the families with one parents missing and the strategies to solve such situations. Finally the article analyses the size of working-class families, the relations of nuclear families to its relatives, gender relationships and children upbringing with the particular attention to the role of children punishment.

Keywords: workers, Prague, family, education, partner choice, divorce**Klíčová slova:** dělníci, Praha, rodina, výchova, volba partnera, rozvod

Lidé všech sociálních prostředí neexistují ve společnosti pouze jako individua, ale také skrze sociální skupiny, do kterých patří. Jednou z nejdůležitějších sociálních skupin je rodina. Pro jednu část sociologických teorií je rodina základním kamenem společnosti. Její funkce bývají definovány jako reprodukční (plození dětí), socializační (výchova), ekonomická (výroba, předávání majetku) a emoční (vytváření tzv. rodinného zázemí). Pro jiné, kriticky zaměřené sociologické teorie je rodina naopak místem, kde dochází k mnoha konfliktům o moc, rodina ovlivňuje životní šance každého člověka a vztah rodiny a společnosti není zdaleka tak idylický, jak se domnívají funkcionalisté.¹

Při výzkumu historických forem rodiny v novodobých dějinách pracuje historická sociologie s několika modely změny, které rodiny v této době zasáhly. Především to je přechod od rodiny rozšířené (nazývané též příbuzenskou), která je typická pro tradiční agrární společnost, do rodiny jádrové (nukleární), tvořené jen rodiči a dětmi, během procesu urbanizace a industrializace. Dále je to model přechodu od rodiny s nadřízeným mužem a podřízenou ženou a dětmi k rodině s méně hierarchickým členěním pozic. Třetím modelem je teze o celkovém slábnutí vlivu rodiny na život jednotlivce, a naopak o růstu individualizace. Za čtvrté to je teze o slábnutí ekonomických funkcí rodiny, které „kolonizuje svět peněz a státní moci“. Zde jde o skutečnost, že moderní kapitalistická ekonomika a stát přebírá řadu funkcí rodiny společnosti tradiční (např. z funkce ekonomické se vytrácí výrobní složka a stravování a zůstává předávání majetku, nebo se vytrácí funkce socializační, kterou částečně přebírá stát). Ačkoli byly tyto modely nejrůznějšími způsoby korigovány, všeobecně bývá přijímána představa o zásadních změnách rodiny v evropské kultuře v průběhu 19. a 20. století.

¹ Blíže viz Ivo Možný, *Sociologie rodiny, její vývoj, teorie a základní problémy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999, str. 42–78.

V případě pražského dělnického prostředí můžeme rodinu považovat za formu sociální existence většiny jeho příslušníků. Ačkoliv byla ve sledovaném prostředí celá řada jedinců, kteří měli vlastní rodinu i příbuzné na venkově, o většině jeho členů se dalo říci, že do nějaké rodiny patřili. Lidé, kteří neměli každodenní styk se svými rodinnými příslušníky, byli nejčastěji nově příchozí z venkova, kteří svou rodinu opustili a mohli ji navštěvovat jen čas od času. Jednalo se buď o mladé lidi, kteří plánovali založení rodiny, nebo o lidi dospělé, kteří vykonávali přes týden placené zaměstnání v Praze. Zde šlo ve většině případů o ženaté a svobodné muže, kteří jezdili na víkend domů, nebo o neprovdané ženy, které se živily nejčastěji jako služby a vlastní rodinu jim nahrazovala rodina jejich zaměstnavatele. Třetím typem lidí bez rodiny byli lidé velmi staří, kteří přišli o své partnery a zároveň se nemohli stát součástí rodin svých dětí. Těchto lidí bylo v dělnickém prostředí velmi málo. Osamělá existence starého člověka byla ve sledovaném období v dělnickém prostředí natolik náročná, že se tento buď pokoušel přistěhovat k rodině svých dětí (případně dalších příbuzných), nebo hledal nového partnera na stáří.

Pokud se zabýváme otázkou, v jakých formách tehdy existovaly v pražském dělnickém prostředí rodiny, zjistíme, že se ve většině případů jednalo o model rodiny nukleární tvořený dětmi a rodiči. Druhý nejčastější případ byla rodina nukleární neúplná, v níž jeden z rodičů chyběl (častěji otec vinou úmrtí ve válkách a častějším pracovním úrazům, naopak riziko úmrtí matky při porodu bylo ve sledovaném období výrazně nižší než v minulosti). Tato nukleární rodina měla ovšem i další varianty: Jednalo se např. o rodinu žijící společně v jedné domácnosti s prarodiči. Tato varianta se vyskytovala poměrně často, zvláště často se jednalo o otcovu matku. Druhou variantou bylo, že v domácnosti přebývali i další příbuzní (často příchozí z venkova nebo odrostlé děti se svými partnery, kteří dosud nesehnali vlastní bydlení). Nejčastěji se jednalo o ženicha, který bydlel společně s rodiči manželky (pro tento jev používá sociologie pojem matrilokalita). Vyskytovaly se i příklady rodin, které bydlely společně s dalšími podnájemníky. Podle Stejskalova výzkumu dětí z Košíř a Nuslí mělo podnájemníky 19 % rodin, které bydlely v jedno a dvoupokojových bytech a je tedy možné je se zvýšenou pravděpodobností považovat za dělnické (Stejskal 1932: 119).

Hledání a volba partnera

Po vyučení nebo ukončení školní docházky začínali mladí dělníci vykonávat placená zaměstnání. Především u dívek se zdá, že vedle práce bylo druhou hlavní činností v tomto období nalezení životního partnera. Na rozdíl od hrdinek brakových románů a filmů si většina dělnických dívek uvědomovala, že se pravděpodobně nedočká svého milionáře. To ovšem neznamenalo, že nemohly pohlížet výše, než bylo jejich vlastní sociální prostředí. Za dobrou partii pro dělnické dívky byli považováni např. četníci, poddůstojníci v armádě, podúředníci, železničáři, tramvajáci nebo kvalifikovaní dělníci (elektromontéři, typografové). Nejčastějším místem hledání partnera byl samozřejmě taneční parket, ale i celá řada dalších míst: procházky, společné výlety, tramping, členství v podobných organizacích (Sokol, DTJ), pro mladé dělnice i prostředí továrny.

Příležitost k nalezení partnera představovalo i nejbližší okolí vlastního bydliště. Z 390 pražských novomanželských párů, jež je možno označit za dělnické, které uzavřely v letech 1923/1924 sňatek v soudním okrese Karlín a nebydlely dosud společně, pocházelo 55

(tj. 14 %) ze stejné čtvrti a často bydleli i ve stejné ulici jen několik popisných čísel od sebe.² Skutečná blízkost bydliště mohla být ovšem ještě vyšší, neboť mnozí z mimopražských novomanželů měli stále své trvalé bydliště nahlášené na venkově, ale ve skutečnosti mohli bydlet poblíž svého budoucího ženicha či nevěsty.

Jak dokládá Miloslava Turková, v dělnickém prostředí neměli hlavní slovo ve sjednávání sňatku rodiče, jak tomu bylo v mnoha rodinách středních vrstev (Turková 1983: 209). Lidé se v dělnickém prostředí brali častěji ze vzájemných sympatií než z majetkových důvodů, jak tomu bylo v prostředí středních a vyšších vrstev.³ Významným pramenem dokládajícím tuto skutečnost je dobový tisk uveřejňující seznamovací inzerci. Pokud se zaměříme na to, jestli jsou v inzerátu zmiňovány majetkové poměry, najdeme je častěji v inzerátech z prostředí vyšších a středních vrstev nebo v zemědělském prostředí, zatímco v dělnickém prostředí prakticky chybí. Stejně tak chybělo zjišťování finančních poměrů v inzerátech podávaných příslušníky inteligence.

Zmíňme ale nejprve několik typických ukázek z časopisu *Hvězda* z roku 1930: „Továrník 41letý, hledá za příčinou sňatku inteligentní dámu jemné povahy ve stáří 30 až 38 roků, vládnoucí přiměřeným kapitálem. Ctěné nabídky, možno-li s fotografií, která se vrátí s naprostou diskretností.“

„27 letý úředník hledá hezkou zámožnou dívku. Podobenka vítána. Zn. výpravčí.“

„Tento dvacetipětiletý rolník (přiložena fotografie, pozn. S. H.), obchodní majitel tři sta tisíc Kč a starých rodičů, přízení se na hospodářství od 150 měřic výše neb do hostince s hospodářstvím. Vdova se nevylučuje.“

„Naleznu pro svoji 32letou švagrovou domácí vychovatelku hodného muže, který by se mohl státi společníkem dobře prosperujícího závodu truhlářského na venkově. Vdovec s dítětem se nevylučuje.“

„Přijmu vedoucí sílu prodavačku. Kauce 5–10 tisíc Kč. Později není vyloučen sňatek.“

„40letý majitel továrny, vilky a auta, inteligentní, ne ošklivý seznámí se s milou inteligentní dámou, vdovou, vládnoucí kapitálem od 600 tisíc Kč. Po vzájemném poznání sňatek a věno, hypotéka zajištěna.“⁴

Inzeráty, ve kterých se podávající označovali za dělníky, se v časopisu *Hvězda* prakticky nevyskytovaly, ačkoli máme doloženo, že se těšil velké popularitě i v dělnickém prostředí. Dokladem jsou také četné inzeráty služek hledajících práci. Můžeme se spíše domnívat, že označení „dělník“ pokládali jeho nositelé v očích žen za stigmatizující, a tak obvykle v inzerátech žádné povolání neuváděli. Pokud šlo o muže, většinou se označovali za řemeslníky. V inzerátech bez udání povolání nebo s označením řemeslníků prakticky chybí majetkové a finanční otázky:

² Archiv hlavního města Prahy, Sbírká matrik, MG KAR 03.

³ Tento názor zastává i Antonín Robek, *Stará dělnická Praha*, str. 111. Ze zahraničních zdrojů tento názor potvrzuje Gerhard A. Ritter a Klaus Tenfelde, *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*, str. 627.

⁴ *Hvězda československých paní a dívek*, 1930, č. 929 (1), str. 5, č. 217/46, rok 1929, str. 4, č. 162, rok 1929, str. 5, č. 108/4, rok 1929, str. 5.

„Seznámení s milým hochem, nejraději řemeslníkem, hledá blondýnka vyšší postavy.“

„Vážné seznámení hledá 28letý řemeslník s hodnou dívkou.“

„Najde 25letá dívka v Praze zaměstnána čestného muže od dráhy nebo podobně, jemuž netřeba peněz, ale dobré hospodyňky.“

Ačkoli peníze nehrály při výběru partnerů velkou roli, co se naopak v dělnickém prostředí cenilo, bylo fyzické zdraví. Z počátku 20. století máme doloženo, že si František Halas starší nechtěl vzít za manželku sestru své zemřelé ženy, neboť se obával, že by u ní mohla propuknout tuberkulóza, jako v případě jeho manželky (Machačová 1996: 71). Jak se zdá, v dělnickém prostředí se také příliš nehledělo na fyzickou atraktivitu partnera, resp. byla ztotožňována s jeho zdravotním stavem, tělesnou silou u mužů a předpokládanou schopností rodit děti u žen. Být fyzicky zdravý znamenalo být v dělnickém prostředí považován za dostatečně atraktivního pro sňatek. Jak si ukážeme v kapitole věnované zdravotním poměrům, nebylo fyzické zdraví v daném období ovšem zdaleka samozřejmostí. Dělnické dívky byly také varovány před sňatkem s alkoholikem. Sňatek s ním představoval vysokou hrozbu, že se rodina propadne do bídy.

Pokud dívka neměla okolo 25 let stálého partnera, začínala být považována za starou pannu. Určitá část mužů a žen ve sledovaném období ovšem nikdy sňatek neuzavřela a neměla děti. Byly to především osudy služek, které se nikdy neprovdaly a zůstávaly celoživotně v rodině svého zaměstnavatele. Mnohé dívky, které dospívaly v období světové války, se vlivem nedostatečné stravy staly celoživotně neplodnými. Na českém sňatkovém trhu také chyběli muži padlí ve světové válce. Není náhodou, že nejvyšší konečná bezdětnost byla v českých zemích u žen narozených na počátku 20. století (více než 20 %). Naopak nejnižší konečná bezdětnost byla u žen narozených ve čtyřicátých a v padesátých letech 20. století (4 %).⁵ Muži měli na vstup do manželství více času, ale také oni do něj vstupovali relativně brzy, neboť manželství pro ně znamenalo zvýšené materiální pohodlí.

V případě, že se jednalo o hledání partnerů pro vstup do manželství mezi již ovdovělými, nastupovala zcela racionální a pragmatická volba, často zprostředkovaná různými „dohazovači“. Příkladem je rodina respondentky G. R. (nar. 1920), která ztratila ve dvou letech matku, její otec se znovu oženil, ale i on v jejích devíti letech zemřel. Její macecha, se kterou měla velmi dobré vztahy, nejprve našla útočiště u příbuzných, neboť musela opustit tovární byt, který rodina obývala díky zaměstnání otce. Kvůli nevyhovujícím bytovým poměrům a sporům s příbuznými se ale nevlastní matka rozhodla znovu provdat: „A ti příbuzní na nás nebyli hodní a maminka brečela a pak jí nějaký dohazovač řekl, že v Chrudimi zase zpátky přímo v centru města je domeček s nějakým ševcem, že by se rád oženil, tak se na maminku přišel podívat. No, mamince se sice nelíbil, ale nemohla s těmi příbuznými vydržet, tak svolila, že si ho vezme a stěhovali jsme se z té vesnice zpátky do Prahy a vzala si toho ševce Nováka a bydleli jsme v tom domku a já s nimi.“

Je zajímavé, že k tomuto novému otci na rozdíl od své nevlastní matky láskyplný vztah nenašla, a zatímco o ní hovoří jako o „mamince“, o novém otci hovoří jako o „dědkovi“ nebo o „Novákovi“: „Dědek pořád zahlížel, jestli nesním o buchtu víc, maminka mi po straně

⁵ *Bezdětnost v České republice*, 24. 7. 2005. URL:< www.demografie.cz> (staženo 16. 12. 2007).

dávala jídlo, ale musela to trpět, protože neměla kam se vrátit jinam... Maminka pekla buchty (...) daly se na stůl, ale část jich dala maminka na trám nahoru, a když nebyl Novák doma, tak jsme je s maminkou jedly, aby to neviděl.“ Vztah své matky k jejímu novému manželovi popisuje stručně: „Maminka ho neměla ráda, ale byla s ním, protože neměla kam jít.“⁶

Máme doloženo, že na rozdíl od rodin středních a vyšších vrstev bylo ve sledovaném období v pražském dělnickém prostředí relativně běžné bydlet spolu již před svatbou. Z našeho vzorku 456 párů, jež je možno označit za dělnické, a které uzavřely v letech 1923/1924 sňatek v soudním okrese Karlín a aspoň jeden z nich měl trvalé bydliště na území velké Prahy, bydlelo 66 (tj. 14,4 %) společně již před sňatkem. Ze 101 párů, kde se alespoň jeden z novomanželů označil za dělníka, to bylo dokonce 36 (tj. 35,6 %).⁷ Protože víme, že za dělníka nebo dělnici se ve sledovaném období označovali především lidé vykonávající méně kvalifikované dělnické profese, je zřejmé, že bydlet spolu před svatbou bylo přijatelnější v nejhudší části dělnického prostředí.⁸ Velmi často spolu před svatbou bydlely již starší páry, které spolu měly někdy již i děti, ale nacházíme i velmi mladé dělnické páry (17–21 let), které spolu bydlely již před svatbou a ke sňatku si musely vyžádat povolení vlastních otců.

Symbolický kapitál a dělnické prostředí

V dělnickém prostředí 19. století nebyla krása při výběru partnera považována za příliš důležitou. Zatímco v prostředí středních a vyšších vrstev se vedle věna oceňovala především u ženy krása obličeje, v dělnickém prostředí se daleko více oceňoval dobrý zdravotní stav. Příliš se nehledělo na dokonalý vzhled postavy nebo krásu tváře. Za ošklivého člověka zde byl považován jedinec s fyzickým postižením. U žen byla napříč sociálními prostředími oceňována schopnost přivést na svět děti. Pokud toho žena nebyla schopná, pokládalo se to i za důvod opuštění manželství. Muži obvykle z neplodnosti obviňováni nebyli. Ptáme-li se, jaký ideál partnera panoval v dělnickém prostředí po První světové válce, vidíme, že mezi jeho mladší generací byl velmi rychle přijímán ideál krásy středních vrstev propagovaný masovými módními žurnály, jako byla *Hvězda* nebo *Pražanka*. Masová kultura ovšem nabízela různé varianty ideálu člověka. Detlev Peukert (1987: 104–106) ve své knize o výmarské republice rozlišuje pro 20. léta tři typy ideálních žen, jak je vytvářela masová kultura výmarské republiky, a tyto typy lze nalézt i v československém prostředí:

1. Žena vamp představovala ideál krásy zvaný též „la garcone“. Tento ideál byl nejvíce inspirován americkou kinematografií a popularity dosáhl u mladé generace. Šlo o moderní, svobodomyšlnou a nezávislou ženu spojenou se světem velkoměsta. Ideálem krásy byla chlapecká postava s dlouhýma nohama, plochou hrudí, úzkými boky a širšími rameny (Bradáč 1983: 220). Jejími atributy byla cigareta (ve dvacátých letech vzrostla jejich spotřeba v USA o polovinu) a vlastní automobil. Oblékala se moderně a sportovně (včetně kalhot) a vlasy měla upravené do krátkého účesu zvaného bubikopf (v českém prostředí známý jako mikádo). Klobouk byl nahrazen baretem či nabyl podoby helmy těsně přiléhající k hlavě. Předpokladem tohoto zjevu a zároveň ideálem, kterého chtěly ženy dosáhnout, byl mladistvý

⁶ Rozhovor s respondentkou G. R. 1. 6. 2007.

⁷ Archiv hlavního města Prahy, Sběrka matrik, MG KAR 03.

⁸ K tomuto zjištění lze přistupovat s určitou výhradou, neboť ne všichni, kteří měli v knize sňatků udané stejné bydliště, spolu skutečně začali v určitý okamžik vztahu bydlet. Někdy to bylo naopak: Vztah vznikl na základě společného bydlení, např. podnájemník s dcerou z rodiny, u níž bydlel, nebo se svou bytnou.

zjev a štíhlost. Součástí mladistvého vzezření byla opálená pleť a sportovní postava. Je zajímavé, že za vadu na kráse byly v této době považovány pihy a ženské časopisy přinášely řadu krémů na jejich odstranění.⁹ Typickým tancem této moderní ženy byl foxtrot nebo charleston. V sexuálních vztazích pro ni byla typická volnost a nezávislost. Tento typ byl velmi silně spojen s určitou věkovou skupinou, především mladými lidmi do třiceti let, a lavinovitě se šířil do Evropy během první poloviny dvacátých let. Do Československa přicházel především přes Německo.¹⁰

2. Druhý typ Peukert nazývá racionální hospodyně. Šlo o ženu, která si především od technického pokroku slibovala ulehčení svých povinností matky a manželky, kterým se ovšem nevyhýbala. Její přístup k životu byl umírněně emancipační, nepodléhající krátkodobým módám, ale také adaptabilní a samostatný. Její přístup k sexualitě byl také racionální, chtěla mít sice děti, ale nebylo jí proti mysli používání antikoncepce pro plánované rodičovství.

3. Třetí typ propagovaný především nacionalistickou literaturou, tiskem a filmem byla německá žena – matka několika dětí. Především šlo o bytost milující a ve všem se podrobující manželovi, navíc příkře odmítající veškeré novoty. Jejím hlavním zájmem bylo zplození velkého počtu zdravých dětí (Peukert 1987: 104–106). S tímto typem ženy se v českém prostředí setkáváme pouze v periodických vyhraněně katolických.

Některé dělnické ženy napodobovaly typ racionální hospodyně a řada dělnických dívek typ ženy vamp. Mezi mladé dělnické ženy mohlo těžko proniknout vlastnictví automobilu, a tak se aspoň chtěly tomuto ideálu přiblížit délkou vlasů, sukní a někdy cigaretami. Krátké účesy doporučoval také komunistický tisk. Ty měly především svou jednoduchostí umožňovat nenáročnou úpravu, výkon manuálního povolání a zároveň měly být moderní. V tomto případě byly krátké vlasy ale doporučovány matkám pro jejich malé dcery s tím, že pocházejí ze Sovětského svazu: „Nečešte holčičky jako staré dámy. Zastříhňte jim vlasy pěkně porusku. Je to zdravé a moderní.“¹¹

Být „moderní“ znamenalo v této době celou hodnotovou orientaci. Tato orientace byla spojena s volnomyšlenkářským postojem k sexualitě, obdivem k masové kultuře, kultem zábavy apod. Tento ideál nebyl ovšem přijímán jednomyslně. Některé dívky uveřejňující své inzeráty v seznamovacích rubrikách časopisů o sobě vysloveně prohlašovaly, že jsou „nemoderních názorů“. Mladý dělník připisoval své milostné neúspěchy tomu, že není dostatečně moderní: „Každé mé podnikání ztroskotá, čehož hlavní příčinou jest, že nejsem moderní, netančím, nevyhledávám zábav. Moje pobavení a osvěžení je ve sportu, v přírodě

⁹ Např. Pihy hyzdí i krásný obličej, *Hvězda československých paní a dívek*, roč. 1930, č. 37, str. 10.

¹⁰ Podle M. Debkobra byla žena vamp osobou, „která drtí mužská srdce a kráčí triumfálně po cestě vystlané vyprázdněnými tobolkami, rozházenými šeky a těly bývalých milenců skončivších sebevraždou.“ (Debkoobra 1935: 148) Taková žena se měla řídit zásadou „obrnit své srdce proti každému nebezpečnému vznětu a musí pokládat každého muže za nepřítele, kterého je třeba nejprve srazit. Žena, která řekne ano, dožije se brzy úpadku své ceny. Žena, která řekne ne, hraje najisto o případné vítězství. Žena, která řekne možná, může spekulovat až do závratné výše.“ (Debkoobra 1935: 148–150) Teoretici vampovství ovšem už nedodávali, že tato strategie je použitelná jen pro ženy mimořádně atraktivní...

¹¹ *Popelka*, č. 19, s. 1–2. Účesy si dělnické ženy zhotovovaly převážně doma. Návštěvu kadeřníka si mohly dovolit jen nemnohé z nich, podobně jako se muži-dělníci holili doma, zatímco návštěva holírní patřila k habitu středních vrstev. Ani jeden z našich respondentů a respondentek nevzpomíná, že by si jejich matka mohla dovolit kadeřníka.

a sebevzdělání, což na dnešní dívky většinou nestačí. Mnohé jsou zvyklé těkavému způsobu života, který ubíjí jejich mládí v rytmu moderní nemelodické hudby a v mnoha rukou vystřídaných milenců.¹²

Věk, sociální postavení a původ snoubenců

Ze statistik vyplývá, že se pražští dělníci ženili nejčastěji ve věku 25 let, zatímco vyšší a střední vrstvy vstupovaly do manželství o několik let později. Věkový průměr zde byl okolo 28 let. Dělnické nevěsty byly o něco mladší než ženichové, věkový rozdíl zde byl ovšem menší než v prostředí vyšších a středních vrstev, kde se stále pokládalo za nutné, aby muž nejprve získal určitý majetek a postavení, a teprve poté vstupoval do manželství. Tento závěr nám potvrzuje i kniha sňatků na Praze VII.–X. z let 1923/24.¹³ V dělnickém prostředí bylo naopak silným motivem otěhotnění dívky, kvůli kterému se považovalo za nutné vstupovat do manželství. Vyskytovaly se ovšem i sňatky, kde byl muž výrazně mladší než žena. Počátkem dvacátých let často šlo o sňatek mladého muže s vdovou po padlém ze světové války. V mnoha případech byl mladý muž nejprve podnájemníkem a později se mezi ním a bytnou rozvinul vztah, který vyvrcholil uzavřením manželství.

Podle záznamů z knihy sňatků měli téměř všichni muži z dělnického prostředí vstupující do sňatku již povolání. Výjimku tvořili ti, kteří byli ve výkonu vojenské služby. Šlo ovšem jen o jednotlivé případy. Naopak jen 54 % žen z dělnického prostředí vstupujících do sňatku mělo povolání.¹⁴ Nejčastějším povoláním pražských nevěst byla ve sledovaném období dělnická profese nebo profese služky. Do počátku třicátých let byl vyšší podíl továrních dělnic, v souvislosti s hospodářskou krizí se ale přechodně zvýšil podíl služek, neboť řada dělnic ztratila zaměstnání.¹⁵

Je také zřejmé, že v námi sledovaném období byla volba partnera velmi sociálně podmíněna. Nejčastěji se brali lidé z obdobných sociálních prostředí, sňatky mezi osobami z různých prostředí byly méně časté, jak nám ukazuje následující tabulka. Tento specifický charakter sňatkového chování z hlediska sociálních vrstev nebyl ovšem absolutní. Vždy existovali dělníci a dělnice, kteří si brali člověka z vyššího sociálního prostředí.

¹² Čtete a poraďte, *Hvězda československých paní a dívek*, č. 35, 1932. str. 16.

¹³ Archiv hlavního města Prahy, Sbirka matrik, MG KAR 03.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ *Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930–1933*, Praha 1937, str. 94, 95.

povolání nevěsty	povolání ženicha			
	nájemci a samostatní	úředníci	dělníci	celkem
samostatná a nájemkyně	318 (3,7 %)	383 (4,5 %)	318 (3,7 %)	1019 (12 %)
úřednice	148 (1,7 %)	749 (8,8 %)	160 (1,8 %)	1057 (12,5 %)
dělnice a nádenice	376 (4,4 %)	769 (9,1 %)	2895 (34,3 %)	4040 (47,8 %)
nepracující z rodiny samostatných a nájemců	349 (4,1 %)	666 (7,8 %)	414 (4,9 %)	1429 (16,9 %)
nepracující z rodiny úředníků	75 (0,8 %)	278 (3,2 %)	65 (0,7 %)	418 (4,9 %)
nepracující z rodiny dělníků	39 (0,4 %)	110 (1,3 %)	325 (3,8 %)	474 (5,6 %)
celkem	1305 (15,4 %)	2955 (35 %)	4177 (49,5 %)	8437 (100 %)

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1925, Statistická komise hl. m. Prahy, red. J. Šiška, str. 38–39.

Pro dělnice byl sňatek větším mobilitním kanálem než pro dělníky: 30 % pražských dělnic si vzalo někoho ze sociálně vyššího prostředí, než byly ony samy, z pražských dělníků to bylo jen 23 %. To nám patrně naznačuje, že některé mladé dělnice mohly snáze využít svého symbolického kapitálu¹⁶ a být dostatečně atraktivní i pro příslušníky vyšších sociálních prostředí, než tomu bylo u dělníků.

Zdá se samozřejmým, že dělnické dívky nedosáhly svou sňatkovou mobilitou ve většině případů do nejvyšších sociálních vrstev, ale braly si relativně často muže ze středních vrstev, dobovou terminologií označované za „úředníky“. Určitým překvapením byla ale četnost sňatků mladých dělníků s dívkami a ženami, které pocházely z rodiny „samostatných a nájemců“ (ty si bralo 17,5 % dělníků), zatímco sňatky mladých úřednic či dcer z rodin úředníků s dělníky byly velmi řídké. Čím to je způsobeno? Odpověď tkví podle našeho soudu ve skutečnosti, že sociální vrstva definovaná ve statistikách jako „nájemci a samostatní“ byla velmi heterogenní. Patřily do ní jak vysloveně horní společenské vrstvy (podnikatelé, svobodná povolání), tak i drobní živnostníci. Relativně časté jsou také sňatky mladých dělníků se starší vdovou, ke které se přistěhovali do podnájmu. Tyto případy možná tvořily také určitou část z těchto sňatků. Jinou skupinou mohly být sňatky tovaryše s dcerou jeho mistra, relativně často zmiňované.

¹⁶ Symbolickým kapitálem máme na mysli míru, nakolik dokáže jedinec využít svého vzhledu k získání vyššího sociálního statutu.

Sociální nerovnost ve vztazích a sňatcích se objevovala na stránkách čtenářských dopisů ženských časopisů. Samozřejmě šlo nejčastěji o dívku ze středních vrstev beroucí si dělníka:

„Seznámila jsem se s hochem, který je zdatným dělníkem u mého otce, který má menší továrnu na jemné armatury a zaměstnává asi 20 lidí. Říká, že mne má rád (...) ptal se mne nepřímou, zdali bych si jej vzala. Špatný párek by z nás nebyl, ale on má v sobě tisíc možností. A proto mám strach, že když by se třeba z něho stal pán, aby se nevozil po spoludělnících, kteří ho znají jako jim rovnocenného proletáře, neboť postoupit z dělníka na vlastníka továrny někdy člověka zpije. Snad by potom chtěl vyházet i všechny dělníky, kteří ho znají, a v tom by se s mým otcem nepohodl. Můj otec je starý slušný podnikatel, potřeboval by sice mladého pomocníka, ale ne aby se musel podrobovat. Jsem jediná dcera, 21letá, tatínkova chloubka, ale pakliže bych přivedla otci zetě pánovitého, bolelo by to tatínka i mne. Při tom musím přiznat, že ten mládenec je pro mne více než sladkou pošetilostí. Kdybych jej však odmítla, aniž bych se pokusila u otce o vážné slovo, dovedl by mě buď velkomyslně přezírat jako lord, anebo mi zcela proletářsky rozbít hubu. Je sice v mé přítomnosti velmi jemný a ohromně slušný, ale právě jeho ukrytých tisíc možností mne zrazuje. Porad'te někdo, dělá takové manželství dobrotu, anebo mám počkat na přiměřenější partii.“¹⁷

Jiná dívka z učitelké rodiny, která si vzala i přes odpor otce mladého dělníka, toho později litovala: „Rodiče mi nabízeli za ženicha učitele, který byl na samostatné škole, tedy řídicího učitele. Nebyl však zrovna hezký, jak se říká dle mého gusta, měl malou tělesnou vadu, tak jsem odřekla... Bohužel brzy jsem poznala, že krása není vše, a věřte, teď bych raději volila pěkný plat a zajištěnou existenci. Neboť když je nedostatek, vyprchá v tu chvíli láska... Můj muž má 150 Kč týdenního platu, každý týden dáme stranou 25 Kč na činži. Jistě každý pochopí, že je to hodně, to ostatní stačí na stravu, a kde je šatstvo? Šťěstí, že ty věci máme a což až jich nebude?“¹⁸

Z těchto dvou ukázek je patrné, že pokud došlo k sociálně nerovnému svazku, museli oba partneři čelit odporu lépe situovaných rodičů, pokud nebyl partner schopen zajistit bývalý životní standard, vedlo to k frustraci, obavy pramenily také z partnerova nedostatečného vzdělání, omezených způsobů, z toho, že by mu mohlo bohatství stoupnout do hlavy apod.

Pocity stigmatizace a frustrace z nemožnosti získat dívku z lépe postavené rodiny zaznívají i od dělníků. Jeden psal: „Ona patřící do zámožnější rodiny, snad čeká nějakého majetného partnera. Moje dvě ruce a řemeslo nejsou žádným hmotným majetkem.“¹⁹ Tato frustrace byla obzvláště silná v době hospodářské krize. Jeden dělník uváděl: „Co bylo hlavní příčinou našeho rozchodu? Nic jiného než jen moje špatné postavení. Dělán jen 3 hod. denně, což mi stačí pouze na to nejnütnější. Kde mám vzít peníze na zábavy a výlety, po kterých dneska skoro každá dívka touží? Jsem z toho den ze dne mrzutější, ačkoliv se stále pokouším získat nějaké lepší zaměstnání... Nejhorší jest pro mě neděle, kdy musím sám, opuštěn, promarnit celý ten svůj mladý věk leckde v parku a na ulici.“²⁰

¹⁷ Čtete a porad'te, *Hvězda československých paní a dívek*, roč. 1930, č. 37, str. 13.

¹⁸ Dopisy, jež nám došly, *Pražanka*, č. 64, roč. 1925/26, str. 12.

¹⁹ Čtete a porad'te, *Hvězda československých paní a dívek*, roč. 1932, č. 35, str. 16.

²⁰ Čtete a porad'te, *Hvězda československých paní a dívek*, roč. 1932, č. 50, str. 22.

Ve sledovaném období byla stále velká část mladých lidí, která bydlela či pracovala v Praze a zde vstupovala do manželství, venkovského původu. Z osob z dělnického prostředí vstupujících do manželství v Praze v letech 1923/24 se 45 % narodilo mimo Prahu. Vstup do manželství s někým z Prahy představovalo pro ně významnou geografickou mobilitu. Velmi častou skupinou, která se takto vdala do Prahy, byla venkovská děvčata, žádaná za služby častěji než dívky z městského dělnického prostředí, nebo venkovští zedníci podílející se na rychlém urbanistickém rozvoji Prahy ve sledovaném období. Tuto skutečnost nám např. dobře ukazují sociální charakteristiky obětí tzv. katastrofy na Poříčí, při které zahynulo 9. října 1928 při zřícení domu 46 lidí, převážně zedníků. Až na dvě výjimky šlo o mimopražské obyvatele, kteří představovali dostatečně levnou pracovní sílu v době konjunktury a po skončení stavebních prací se většina vracela na venkov.²¹

Průběh svatby

Svatba se mohla ve sledovaném období odehrávat buď v kostele, nebo na úřadě. Vinou horších majetkových poměrů nebyl často sňatek v dělnickém prostředí okázalou ceremonií. V mnoha případech byl dokonce pouhou formalitou. Turková rozlišuje tři typy sňatků čelákovických dělníků v meziválečném období. Tuto typologii můžeme s určitou výhradou přijmout i pro pražské prostředí. První typ svatby se vyznačoval velkým počtem příbuzných a hostů, dodržováním všech rituálů (kostel, družičky, mládenci, velká hostina) a v Čelákovících se takto brala jen nejlépe situovaná část dělníků, navíc často pocházející ze selského prostředí. Druhý typ nazývá sňatkem rodinného charakteru, kterého se účastnili jen nejbližší příbuzní a přátelé ženicha a nevěsty.

Tento typ svateb se vyskytoval především v prostředí kvalifikovaných dělníků. Součástí svatebního rituálu byl obřad v kostele a hostina. Podle našich zjištění byl ale některými dělníky velmi ctěn i obřad na radnici. Především se jednalo o sociálně demokratické dělníky, pro něž představovala svatba na úřadě jasnou distanci od církve a zároveň vyznání loajality k československému státu. Třetí typ nazývá Turková svatbou pouze se svědky. Tyto svatby byly čistě formálním úředním úkonem, který se neodehrával v kostele, ale na úřadě. Turková cituje jednu pamětnici: „Svatba byla na radnici, muž si přivedl svědka – švagra, já žádného neměla, tak jsem šla do parku, na lavičce seděl pán, já byla taková kurážná, samostatná, tak jsem mu řekla a on beze všeho šel.²² No to byla celá svatba.“ (Turková 1983: 210) Podobně formální svatbu potvrzuje i Tůmová, podle níž na ní často ani nebyli pozváni rodiče snoubenců, pokud nebydleli v Praze (Tůmová 1971: 65). Tento typ se vyskytoval v prostředí nekvalifikovaných dělníků, nádeníků nebo ateisticky orientované části dělnického prostředí.

Třetí typ svatby byl běžný i v komunistické části dělnického prostředí, které pociťovalo odpor jak k církvi, tak ke státním orgánům. List *Rozsévačka* srovnával svatbu v Čechách a v Sovětském svazu. Oceňoval civilní charakter a rovnost mezi pohlavími

²¹ Archiv Českomoravské komory odborových svazů, Fond: Odborové sdružení Československé, Karton 168, Složka 2173–2197.

²² Turkovou uváděný případ náhodného výběru svědka je ovšem nutno považovat za extrémní. V námi zkoumaném období máme v Praze zjištěno, že u dělníků vstupujících do manželství v Praze VII.–X. v letech 1923/24 byli svědky téměř výlučně muži (žena nebyla považována za dostatečně hodnotnou svědkyni, ačkoli jí v tom nijak nebránily zákony). Velmi často šlo o bratra ženicha, v menším množství případů bratra nevěsty. Druhou častou skupinou byli kolegové ženicha z práce, jak nasvědčuje jejich povolání shodné s profesí ženicha (Archiv hlavního města Prahy, Sbirka matrik, MG KAR 03).

v případě té druhé: „Sovětská svatba. Není při ní nechutných ceremonií s družičkami, květy a klepavým obecenstvem, není okázalých hostin končících rozladěním a často i rvačkami. Sovětský sňatek není totiž obchodem, jako ve většině případů u nás, kde se bere napřed zajištěná existence a pak jako nemilý přívažek vdovec s menší tělesnou vadou, který k té existenci náleží. Všechno obchodní je ze sovětského manželství vymýceno. Vydatný příjem našich časopisů – nabídnutí k sňatku – v SSSR vůbec neznají a také by toto kuplířství tvrdě pronásledovali.“²³

Velikost rodin

Při založení rodiny se počítalo s brzkým přivedením potomků na svět. Ačkoli máme v českém dělnickém prostředí široce doložené předmanželské sexuální styky, stejně jako relativně vysokou míru nemanželské porodnosti (v Praze činila okolo 20 %), domníváme se, že řada potomků byla později sňatkem „zpětně legitimizována“ (řečeno dobovým slovníkem). Pokud se tak nestalo, bylo to proto, že se muž odmítl o ženu starat (což bylo důvodem k jeho všeobecnému odsouzení v očích okolí), nebo šlo o ženu již rozvedenou, které se nechtělo vstupovat do manželství znovu. Ve většině případů ovšem děti vyrůstaly se sezdanými rodiči.

Od 70. let 19. století začíná klesat porodnost obyvatelstva českých zemí. Jestliže v roce 1870 připadalo na jednu ženu 4,7 dítěte, v roce 1900 již jen 4,1 dítěte a v roce 1920 jenom 2,8 (Fialová 1996: 392, 395). Nejméně dětí se před rokem 1918 rodilo za světové války, když byli muži na frontách, ale ani po jejím skončení se porodnost nevrátila do původní výše. Příčinou byla rychle se rozvíjející kontrola porodnosti. Ta se projevovala široce rozšířenou praxí provádění potratů a od počátku dvacátých let i masovějším používáním antikoncepce. Další pokles porodnosti přinesla hospodářská krize v první polovině 30. let. Pro pražské dělnické prostředí to znamenalo, že ve sledovaném období bychom v pražských dělnických rodinách nejčastěji našli dvě až tři děti.

Podle listu *Rozsévačka* jen velmi zřídka přesáhla velikost pražských dělnických rodin tři děti. Podle vzorku populace ze Strašnic mělo 37,5 % dělnických rodin jedno dítě, 21 % dvě děti, 16 % tři děti, 9 % čtyři děti a 16 % více dětí.²⁴ Ačkoli se můžeme domnívat, že do vzorku byly zaneseny i rodiny, jejichž reprodukční chování dosud nebylo ukončeno, i z těchto dat vidíme, že převažujícím modelem pražských dělnických rodin byla ve sledovaném období rodina ne s více než třemi dětmi.

V počtu potomků se jednotlivá sociální prostředí stále poněkud lišila: Podle výzkumu Nečasové v rodinách nekvalifikovaných dělníků činil průměr 3,8 dítěte na ženu, což bylo téměř dvakrát více než v rodinách úředníků. V rodinách kvalifikovaných dělníků se pohyboval okolo tří.²⁵ V případě rodin, z nichž pocházely pražské prostitutky, byl podle Schneiderova výzkumu nejčastější počet dětí čtyři (Schneider 1928: příl. tab. 6). Počet čtyř dětí v rodinách pražských učňů uvádí jako nejčastější také Josef Apetauer (1927: 34). Učňové z jeho souboru přicházeli ovšem většinou do Prahy z venkovského prostředí. Tezi o poněkud větším počtu dětí v sociálně slabých rodinách podporuje i Stejskalův výzkum žáků 5. tříd obecných škol v pražské Michli a Nuslích. Děti, které označil jako „zanedbané a ohrožené zpusnutím“, pocházely z poměrně velkých rodin. Průměrný počet potomků v tomto vzorku

²³ Úvodník, *Rozsévačka*, roč. 8, č. 7, 15. února 1933.

²⁴ Znáte viníky, sudťe je, *Rozsévačka*, roč. 10, č. 28, 10. července 1935, str. 2.

²⁵ Vypočítáno dle Nečasové (1929: 28).

byl 2,9 (Stejskal 1932: 119). Jak se zdá, znalost antikoncepce i dalších metod zabraňujících nežádoucímu otěhotnění a ochota je používat postupovala různou rychlostí v různých sociálních prostředích. Dělnické prostředí je přesto ale bezpochyby znalo a uplatňovalo.

Neúplné rodiny a rozvody

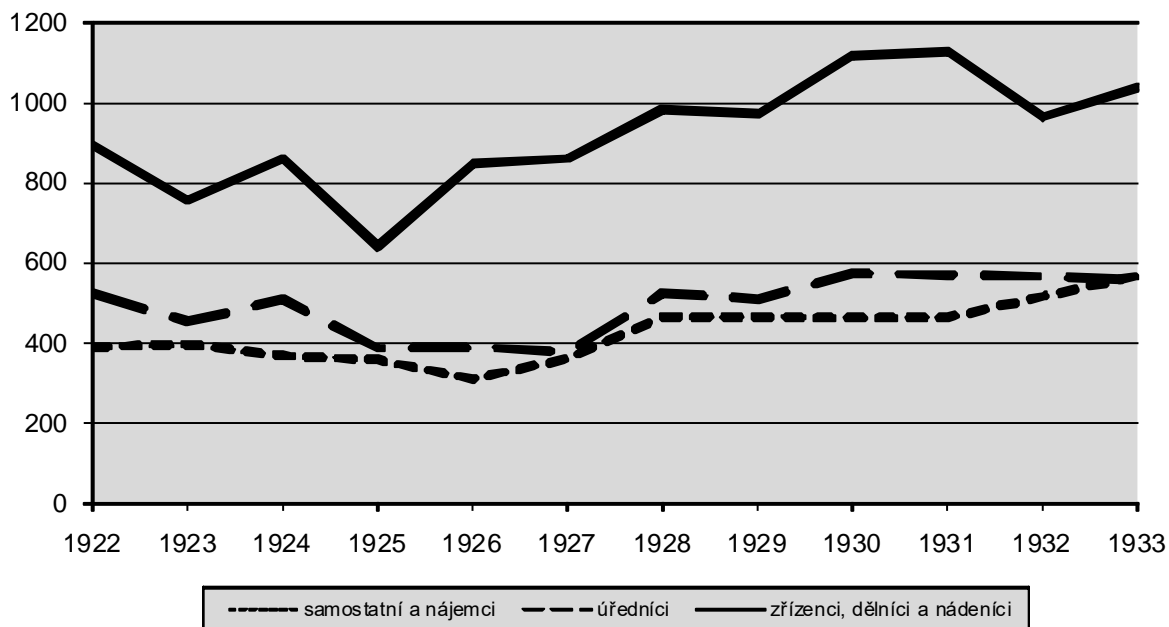
Chceme-li zkoumat dělnické rodiny, nesmíme opomenout ani rodiny neúplné, tj. ty, kde chyběl jeden z rodičů. Ve dvacátých letech se jednalo nejčastěji o otce (vinou úmrtí v první světové válce nebo na následky zranění v ní způsobené). Na vině byla také tuberkulóza, která častěji postihovala muže než ženy. Od konce dvacátých let se tento rozdíl snižuje, ale po celé zkoumané období umírali v dělnických rodinách otcové častěji než matky. Vyskytovaly se i případy, že otec od rodiny odešel, nebo že se rodiče nechali rozvést. Z dělnických pamětí je patrné, že rozvod v pražském dělnickém prostředí nebyl něčím neznámým. Máme zachycen rozvod komunistické novinářky Jožky Jabůrkové a rodičů Oty Šika.²⁶

První republika zavedla záhy po První světové válce nové rozvodové zákonodárství. Dosavadní zákon o rozluce, který znamenal, že partneři vůči sobě rozvázali jakékoli zákonné nároky, ale nemohli si vzít nikoho nového, byl doplněn zákonem o rozvodu. Původní pojem rozluka byl nahrazen termínem rozvod a teprve po něm mohla následovat skutečná rozluka, která znamenala, že bývalí partneři mohli znovu vstoupit do manželství.

Četnost rozvodů se pozvolna zvyšovala po celé zkoumané období. Zatímco po jejich zavedení v letech 1921 končilo v českých zemích rozvodem 4,1 % manželství, v letech 1935–37 to bylo již 7,9 % (Fialová 1996: 395). Rozvod byl samozřejmě častější v městském prostředí. Data rozvodovosti, která máme k dispozici pro Prahu v letech 1927–1933, nám ukazují na velkou vlnu rozvodových řízení počátkem dvacátých let způsobenou zavedením nové rozvodové legislativy. Mnozí z těch, kteří se tehdy rozvedli, ovšem již léta žili s jinými partnery a pouze využili nových možností k rozvodu za účelem opětovného sňatku. Je proto přirozené, že tato vlna zájmu velmi záhy opadla, a nastal opět pokles rozvodovosti. Ten se zastavil v roce 1925 a od té doby počet rozvodů v Praze opět narůstal, což nepochybně souvisí jak s rostoucí přijatelností rozvodů ve společnosti, tak s nárůstem obyvatelstva Prahy. Přejídný pokles rozvodů v dělnickém prostředí na počátku třicátých let byl patrně způsoben hospodářskou krizí, která nutila pražské dělnické rodiny odkládat řešení partnerských krizí na ekonomicky příznivější dobu. Vývoj trendu rozvodů v jednotlivých sociálních skupinách nám ukazuje následující graf.

²⁶ V našem vzorku respondentů se rozvod vyskytl ale pouze v jednom případě.

Vývoj počtu rozloučených manželství v Praze v letech 1922–1933
podle profese manžela

Zdroj: *Statistická zpráva hlavního města Prahy 1925*, str. 101–111, *Statistická zpráva hlavního města Prahy 1937*, str. 98–107.

V absolutních číslech se nejvíce rozváděly dělnické páry. Skupina, která se v Praze nejvíce rozváděla relativně (tj. počet rozvodů na počet sňatků), byla označována ve statistikách za „samostatné a nájemce“, tj. šlo o příslušníky vyšších vrstev. V této skupině byl rozvod již zcela akceptován jako možnost řešení partnerské krize. Můžeme se domnívat, že celkově rozmanitější sociální život poskytoval této skupině víc možností k manželským nevěrám a oslaboval stabilitu rodiny. Značný majetek zajišťoval postavení partnerů i v případě rozvodu. Průměrných hodnot dosahovala rozvodovost v sociální skupině úředníků, a naopak skupinou s nižším podílem rozvodů byli dělníci (viz tabulka). Prosazení rozvodu jako běžné alternativy k nefungujícímu manželství zde trvalo déle. Ačkoli i život dělnické rodiny vytvářel půdu pro manželské krize (především otázka peněz, obtížná bytová situace, alkoholismus a rodinné násilí), byla tato krize v menším počtu případů řešena rozvodem. Rozvod byl zde těžko představitelný: žena s dětmi, kterou muž opustil, se propadala na samé sociální dno, bytová nouze znesnadňovala provedení rozvodu. K tomuto řešení se v dělnickém prostředí přistupovalo hlavně v extrémních situacích.

Poměr uzavřených sňatků a rozvodů v různých sociálních prostředích	1930	1931	1932	1933
samostatní a nájemci	39 %	39 %	41 %	45 %
úředníci	24 %	24 %	22 %	24 %
zřízenci, dělníci a nádeníci	18 %	19 %	16 %	19 %

Zdroj: *Statistická zpráva hlavního města Prahy 1925*, str. 101–111, *Statistická zpráva hlavního města Prahy 1937*, str. 98–107.

Jak vypadalo v dělnické rodině rozvodové řízení poněkud bouřlivějšího průběhu, nám ukáže případ manželů Bednářových. František Bednář (nar. 1899) si vzal v roce 1923 Marii Fialovou (nar. 1903). Oba dva pocházeli ze stejné části Prahy. František byl z Vysočan, Marie byla z Hloubětína. Na rozdíl od velké části svých dělnických vrstevníků spolu před svatbou nebydleli. František byl vyučen strojním zámečnickem, což bylo v této době velmi uznávané řemeslo. Marie neuváděla žádné povolání. Pravděpodobně byla po ukončení školní docházky nekvalifikovanou pomocnicí v továrně. Oba dva pocházeli z nižších sociálních vrstev. Otec Františka byl také dělník, otec Marie byl kočí. Za svědky jim byli dva muži (jak bylo tehdy zvykem), bratr ženicha, povoláním také dělník a jeden další dělník – elektromontér z Vysočan. Oba dva poté bydleli ve vysočanské kolonii a narodila se jim dcera Jiřina. Marie byla po většinu času zaměstnána jako dělnice – myčka nádob v chemické laboratoři továrny Fistag.

Jejich manželství bylo rozvedeno po sedmnácti letech – v roce 1940. Podle názoru žalobkyně bylo příčinou časté opilství manželovo, pro které byl propuštěn i z práce. Vše vyvrcholilo v roce 1939, kdy manžel odjel od rodiny (patrně se nechal zlákat nabídkou na práci v Německu) a neposílal domů žádné finanční prostředky. Marie uváděla, že její manžel dokonce jednou přišel opilý domů a lehl si do postele, aniž by si umyl nohy, na což Marie zareagovala tak, že praštila lavorem s prádlem do kouta světnice a křičela, že pro něj už práť nebude. Správcová domu u soudu uvedla, že v domácnosti panoval vždy pořádek, avšak František byl velmi často opilý. V pátek po výplatě dokonce prý již ve tři nebo ve čtyři hodiny odpoledne. Kromě toho uvedla, že své manželce nadával do „kurev, sviň a šmejdu“. Časté opilství potvrzoval i bratr Marie, který bydlel u Bednářových několik měsíců.

František na to namítal, že je pravda, že se někdy opil, ale že tak učinil ze zoufalství nad chováním své manželky a zvláště nad její manželskou nevěrou. Jeho manželka prý navázala v roce 1936 intimní styky s mladým odvedencem na vojnu Zdeňkem Hubáčkem, který pracoval ve stejné továrně jako ona, a dlouhodobě je s ním udržovala. Dále uváděl, že v roce 1939 navázala styky s 23letým (tedy o 13 let mladším) Václavem Pokorným. Také Pokorný pracoval v téže továrně jako Fialová. František uváděl, že „když jí to vytýkal, nadávala mu kanále, šmejde prohandlovaný, kurevníku a tloukla jej.“ To, že užívala na jeho adresu nadávky, Marie nepopírala, ale dělo se tak prý jenom, když on s nadávkami začal. Při jednání soudu ovšem nebyla manželčina nevěra prokázána a bylo zjištěno, že se se jmenovanými muži sice manželka veřejně vybavovala, chodila s nimi na plovárnu a do biografu a jeden z nich se dokonce pokoušel o přízeň její dcery, ale k intimnímu sblížení nedošlo.

Kromě toho prý neměla Marie podle Františka v pořádku domácnost, nevařila a byla v noci mimo dům. Zatímco on rád chodil na fotbal, jeho manželka měla v oblibě biograf. Také se o svého manžela prý nestarala a nechávala mu roztrhané šaty. Kromě toho František uváděl, že se svou manželkou měl jen zřídka pohlavní styk, neboť měla po sedm let „nějakou ženskou chorobu“.²⁷ Soud v tomto případě uznal převažující vinu manžela, ovšem dodal, že „dlužno každé z protivných stran přičítati určitou vinu na manželském rozvratu“.

Z hlediska příčin rozvodů převažovalo ve zkoumaném období ve všech sociálních vrstvách „zlé nakládání ze strany manžela“. Podle dobových statistik se dělnické prostředí odlišovalo od prostředí středních a vyšších vrstev pouze v tom, že cizoložství zde bylo méně závažnou příčinou k rozchodu. Dělnická každodennost nepochybně nedávala k cizoložství tolik příležitostí.

Nesmíme zapomínat, že případná nevěra mohla snadno vyústit v těhotenství a s ním spojené finanční obtíže. Příkladem je rozvrat dělnické rodiny popisovaný v listu *Pražanka*, kde došlo k otěhotnění 23leté svobodné dívky s manželem její sestry. Následky dopadly na celou rodinu: Dívka nesla stigma nemanželské matky a otec dítěte jí musel podle výroku soudu platit měsíčně 100 Kč, což přivedlo jeho vlastní rodinu do finančních těžkostí.²⁸

Ztráta manžela (ať už jeho odchodem od rodiny nebo jeho úmrtím) představovala na jedné straně pro rodinu velmi obtížné období, na druhé straně znamenala pro mnohé dělnické ženy jejich emancipaci, neboť se takto stávaly „hlavou rodiny“. Obrannou reakcí bylo posílení vazeb rodiny s některým příbuzným, který mohl pro děti alespoň do určité míry sehrát roli náhradního otce (nejčastěji se jednalo o dědečka nebo strýce). Obrannou strategií bylo také přibrání nájemníka do bytu a tento nájemník se mohl stát posléze i novým manželem a otcem, jak vidíme na příkladu některých žen, jejichž manželé zahynuli při tzv. poříčské katastrofě v roce 1928.²⁹

Jak se zdá, z rodin, které můžeme označit za neúplné, pocházela asi pětina pražských dělnických dětí. Žáci obecných a měšťanských škol z Košir měli v roce 1926/1927 otce v 86 % případů. Ve zbylých případech vychovávala chlapce samotná matka a jen v jednotlivých případech babička nebo sestra. Ve třech procentech případů otec padl ve válce a ve třech procentech případů zemřel jiným způsobem. V roce 1928 byla totiž stále na obecné škole generace chlapců narozených před či v průběhu světové války. Ve 4 % případů byl živitelem společně s matkou nevlastní otec nebo jiný příbuzný. Pouze ve 3 % případů byli rodiče rozvedeni, jen 5 % chlapců bylo nemanželských, v jednom procentu případů otec rodinu opustil.

Informace o malém podílu nemanželských dětí je ve zřejmém rozporu s údajem, podle něhož se v Praze rodilo v tomto období více než 20 % dětí jako nemanželských (Nechamkis 1932: 197). Co je možným vysvětlením? V případě těchto chlapců šlo ještě o generaci předválečnou či válečnou, kdy byl počet mimomanželské plodnosti nižší. Za druhé byla část mimomanželských dětí později legitimizována sňatkem. Za třetí byl možná nemanželský původ v této době stále značným sociálním stigmatem a tato skutečnost byla zamlčována. Za

²⁷ Archiv hlavního města Prahy, Sbirka matrik, MG KAR 03.

²⁸ Zn. Jediná spása, *Hvězda československých paní a dívek*, č. 11, roč. 1930, str. 12.

²⁹ Archiv Českomoravské komory odborových svazů, Fond: Odborové sdružení Československé, Karton 168, Složka 2173–2197.

čtvrté se do pražské porodnice stále ještě uchýlovaly nemanželské matky z venkova, aby se vymanily sociálnímu dohledu a případným sankcím ze strany svého okolí.

Podle výzkumu Marie Nečasové ovšem z 23 otců, kteří s rodinou nežili, platili alimenty pouze dva. Autorka si také stěžuje na jejich obtížnou vymahatelnost: „V praxi bídě dopadají alimentační nároky dětí... Matka má leckde v ruce rozsudek, ale 90 % exekucí pro alimentační nároky dětí zůstává bez výsledku. Je to smutná skutečnost, které se bude muset čeliti příslušnými předpisy civilního evntl. trestního práva.“ (Nečasová 1929: 18)

Neúplná rodina čelila řadě těžkostí především ekonomického rázu. Obtížná byla i výchova dětí. Existovaly různé strategie, jak se s tímto stavem vyrovnat. V případě úmrtí matky si otec často hledal novou manželku. Na přechodné období byl buď s dětmi sám, nebo je svěřoval nejbližším příbuzným. V případě úmrtí nebo odchodu otce byly šance matky na získání nového partnera obtížnější. Často začal hrát úlohu náhradního otce v rodině dědeček, jak máme doloženo u našich respondentů. V případě úmrtí obou rodičů byly děti svěřeny častěji do péče příbuzných. Např. respondentka Z. D. (nar. 1922) uvádí, že po úmrtí obou rodičů byly jejich čtyři malé děti u babičky. Teprve v krajních případech byly děti dávány do sirotčince.

V neúplné rodině docházelo vstupem dalších příbuzných k předefinování rolí. Matku někdy zastupovala babička. Chybějícího otce nahradil dědeček, strýc nebo dokonce babička. Respondentka A. K. (nar. 1922) pocházející z neúplné rodiny vypráví, že zde právě babička hrála roli chybějícího otce. Vlastní matka ji měla v 18 letech, její partner od ní po několika letech odešel a dominantní pozici zaujala v rodině babička, která své dceři vytýkala, že nedostatečně plní mateřské povinnosti a sama dokonce čas od času fyzicky trestala svou vnučku, aby se nedala stejnou cestou předčasného těhotenství jako její matka. Neúplné rodiny se samozřejmě vyznačovaly nižším standardem hygieny i méně striktní výchovou (což ovšem neznamenalo, že by neexistovaly nahodilé fyzické tresty). Respondentka z této rodiny popisuje habitus rodiny svého strýčka, která náležela do středních vrstev, že „byli moc noblesní. A všechno mělo takový řád.“³⁰

Vazby k ostatním příbuzným

Na rozdíl od rodin středních a vyšších vrstev nebyly v dělnickém prostředí vazby k bližším příbuzným příliš silné. To bylo způsobeno několika důvody: Především pražské dělnické rodiny tvořily ve zkoumaném období z velké části první generaci příchozích do Prahy. Jejich rodiče zůstávali žít ve venkovských obcích. Některé dělnické rodiny neměly často ani dostatek času ani peněz, aby je mohli navštěvovat. Doloženo je ale trávení prázdnin dělnických dětí na venkově u příbuzných. Odlišná situace panovala v případě, že v Praze žili prarodiče i další bližší příbuzní. V těchto případech se naopak vyskytovala tendence společného bydlení. Nejčastěji máme zachyceno společné bydlení dělnické rodiny s prarodiči nebo s nějakým příbuzným, který si sám dosud nezaložil rodinu. Společné bydlení neposilovalo jen rodinné vazby, ale také zvyšovalo rizika konfliktů. Malé rozměry bytů vyžadovaly maximální vzájemnou vstřícnost, aby ke sporům nedocházelo.

³⁰ Rozhovor s respondentkou A. K. 20. 4. 2006.

Naši respondenti často vzpomínali na své matky jako na velice čistotné: „Pořádek u nás doma vždy musel být dokonalý (...) rodiče se nestarali o to, jak jsem se učila, ale pořádek jsem musela udržovat doma naprosto“.³¹ Sami také často odsuzovali nepořádek dnešních mladých lidí. Domníváme se, že vysvětlení spočívá právě v těsnosti dělnického bydlení. Aby v něm nepanoval velký nepořádek, bylo nutné velmi striktně udržovat vše v dokonalém stavu.

Podobně tomu bylo i s mezilidskými vztahy. Aby nedocházelo ke vzájemným konfliktům, byla striktně stanovena nejružnější pravidla. Respondent J. H. vzpomíná, že v jejich domácnosti si babička (matka otce) prosadila, že mohla bydlet v kuchyni, zatímco celá rodina (rodiče a dvě děti) se musela směstnat do pokoje. Protože ale musela matka kuchyni používat také, byl celý prostor rozdělen křídovou čarou na podlaze na dvě poloviny a matka ani děti nesměly bez dovolení na babiččinu polovinu vstoupit. To ovšem nestačilo, také plotny na kamnech byly rozděleny na babiččiny a rodinné a matka nemohla babiččiny použít, i když potřebovala vařit ve více hrncích. Podobně byly rozděleny šuplíky v kredencích. Není se co divit, že matka jednoho dne už nemohla snášet teror ze strany tchýně a utekla (na přechodnou dobu) ke své mamince.

Ačkoli bylo podobné rozdělení patrně extrémním případem, ukazuje nám na jednu podstatnou skutečnost: Aby mohla rodina fungovat i v náročných podmínkách, musí si vytvořit pravidla, která připadají vnějšímu pozorovateli příliš striktní. Vzhledem k náročným podmínkám existence mají ovšem svůj hluboký smysl.

Postavení muže a ženy

České rodiny 19. století se vyznačovaly dominantním postavením mužů. Muž byl nazýván v každodenním jazyku i v úředních dokumentech „hlavou rodiny“, rozhodoval o osudu svých dětí, rodina mu prokazovala nejružnějšími formami symbolickou úctu (mluvení, stolování, péče o jeho osobní pohodlí). Moc ženy v rodině spočívala spíše v její schopnosti nenápadně s mužem manipulovat. Určitý podíl moci představovala i možnost ženy středních vrstev dávat rozkazy služce nebo skutečnost, že ovládala rodinnou pokladnu. Naopak velmi emancipované byly ženy v těch středostavovských rodinách, kde měly samy placené zaměstnání (např. úřednice, učitelka).

Dělnické rodiny byly od počátku vytvářeny jiným způsobem. Nejen muž, ale často i žena zde měli placenou práci. Dvojitá směna ženy v podobě péče o rodinu a domácnost i její placené zaměstnání pro ni na jedné straně představovaly velkou zátěž, na straně druhé ale vedly k větší finanční nezávislosti. Jak se tedy zdá, v dělnických rodinách byly ženy od počátku poněkud emancipovanější než ženy v rodinách středních a vyšších vrstev.³² Nicméně i v dělnických rodinách se setkáváme s převažujícím modelem ženské podřízenosti.

Všichni dotazovaní v našem výzkumu byli schopni určit, jak vypadala dominance v rodině a také jejich další vyprávění se s jejich úsudky shodovalo. Pouze jeden dotazovaný tvrdil, že oba rodiče měli stejné postavení a přesto stále říkal: „Můj otec řekl, můj otec

³¹ Rozhovor s respondentkou M. B. 1. 5. 2006.

³² Máme na mysli emancipaci reálnou, nikoli ideovou. Feministické myšlenky osvobození žen z područí mužů vznikaly v prostředí městských středních a vyšších vrstev a do dělnického prostředí pronikaly jen pozvolna.

rozhodl, to ale můj otec nechtěl.“³³ Především v otázce dominance v rodině je ale nutno vzít v úvahu možné zkreslení dané pohlavím respondenta, jeho ideál fungování rodiny, ke kterému si připodobňuje rodinu vlastní, a konečně i jeho vlastní vnímání pojmu dominance. Někdo může považovat za rovnost mezi rodiči i takový typ rodiny, kde matka vykonává všechny práce a otec ji pouze nebije, pro někoho znamená rovnost v rodině, že se oba rodiče dělí beze zbytku o domácí práce a rozhodování je prováděno kolektivně. Jako lepší nástroj k odhalení dominance v rodině nám spíše než otázka „kdo ve vaší rodině rozhodoval“ slouží vyprávění různých historek ozřejmujících rodinné vztahy.

Heidi Rosenbaumová (1992: 206–214) rozlišuje ve své práci o proletářských rodinách z Hanoverské čtvrti Linden před První světovou válkou několik typů rodinné dominance. Jsem toho názoru, že tuto typologii můžeme s některými výhradami aplikovat i na pražské prostředí ve sledovaném období.

První typ rodiny označuje za „tehdy běžnou mužskou dominanci“. Z domácích prací nosila většina otců uhlí ze sklepa, prováděla menší opravy v domě a v bytě, často za pomoci manželky. Všechny ostatní domácí práce vykonávaly ženy. I mezi chlapci a dívkami se již od raného věku rozlišovaly mužské a ženské práce, což znamená, že chlapci měli práce velmi málo.

Příkladem takovéto dominance je rodina respondentky Z. D.³⁴ V této rodině dělala většinu domácích prací matka, ale otec ji byl schopen v případě nouze zastoupit: „Když maminka byla v nemocnici, tak tam šla tak narychlo, že mi nestihla přišít knoflíky na šatičky na jednu slavnost v kostele. A já jsem hrozně plakala, že na tu slavnost chci jít, a v těch šatičkách, tak si představ, že ten můj tatínek mi ty chybějící knoflíčky přišil sám.“ Dominance muže byla respondentkou Z. D. charakterizována takto: „No tyran rozhodně nebyl, ale choval se jako všichni chlapi v té době... Ale když slyším mluvit tu svoji sestřenicí, co ten jejich tatínek vyváděl ty mamince, a když se mě s vážnou tváří ptá, a váš tatínek bil maminku?, tak to ani náhodou, to jen strejda bil tetu až do smrti. To náš tatínek byl pravej opak. Ale když zase tatínek něco řekl, tak to bylo svatý a o tom se prostě nediskutovalo. Ani maminka si netroufla.“

Otec respondentky Z. D. také schvaloval, kdo smí přijít na návštěvu. Její maminka si například domů své kamarádky nevodila, protože „tatínek to neměl rád. Maminka jako byla společenská, to ona měla ráda, ale netroufla si a nechtěla nikoho zvat. Občas k nám přišla sousedka, ale jen dopoledne, když táta nebyl doma (...) ani nevím proč, on se možná tatínek špatně tvářil, nebo jim to maminka řekla rovnou, že to nemá rád, ale to nevím, protože k nám nechodily.“ Respondent J. H. uvádí,³⁵ že jednou se jeho rodiče pohádali, protože se tatínek vrátil domů až pozdě a ve veselé náladě: „No maminka na něj celej den nepromluvila, ani když mu nesla oběd“ (směje se). Mužská dominance byla v těchto případech přijímána, matce nepřišlo ani na mysl, že by oběd otcí nepřipravila, ale i v rámci této dominance bylo možné dát najevo svou nespokojenost.

Druhým typem, který Rosenbaumová rozlišuje, je rodina s výraznou mužskou dominancí. O tomto typu píše: „Muž očekával a také obdržel řadu osobních privilegií, která

³³ Rozhovor s respondentem J. Ch. 17. 5. 2007.

³⁴ Rozhovor s respondentkou Z. D. 15. 6. 2007.

³⁵ Rozhovor s respondentem J. H. 25. 5. 2005.

v jiných rodinách obvyklá nebyla. Od výhradního nároku na kuchyňskou pohovku přes lepší stravu k již řečeným rituálům podřízenosti ženy a dětí.“ (Rosenbaum 1992: 209) Jeden dotazovaný vypovídá, že když se otec vrátil z práce, svlékla mu matka oblečení a boty, a pak ho dokonce sama oblékla „do domácího“. Jiný otec zase říkal, že jako levoruký se nemůže holiť a vázat si kravatu, a tak mu tyto činnosti dělala manželka. Na tomto rituálu nebyla pravděpodobně ani tak důležitá skutečná pomoc manželky, byl spíše demonstrací mužových privilegií. Časté bylo i násilí vůči dospívajícím dětem. Respondent J. H. uvádí, že se jeho otec nerozpakoval dát pár facek ani svému synovi, který se zrovna navrátil z vojny, kde pochytil příliš sebevědomé chování.³⁶ Obvyklé bylo, že tento typ otců požadoval, aby matka s dětmi byli doma vždy, když on chce. Tak musela například matka paní G. R. omezit kontakty se sousedy na dobu, kdy nebyl doma.³⁷ Paní H. N. vzpomíná, jak žárlivě reagoval její otec na jejího přítele. „Chtěl mě totiž mít stále doma. Byl na to zvyklý.“³⁸ Přesto byla většina těchto mužů svými dětmi popisována jako schopnější než jejich ženy.

Třetím typem je podle Rosenbaumové manželství s extrémní mužskou dominancí. Tento typ obvykle dominuje v literatuře vztahující se k příslušnému období v císařském Německu. Muž je popisován jako alkoholik, který propijí podstatnou část své výplaty. Žena byla v takových případech nucena – přes finanční podporu svých rodičů – si přivydělávat praním či vařením. Otec v domácnosti vůbec nepomáhal, a pokud, tak jen ve věcech, které souvisely s jeho pracovní kvalifikací, jako např. opravy různých technických maličkostí.

V pražském prostředí bychom tento typ nazvali „sociálně deviantním otcem“. Na rozdíl od Rosenbaumové bychom se ovšem zdráhali hovořit o jeho „extrémní dominanci“. Alkoholického násilníka se rodina nepochybně bála, jeho postavení ovšem zdaleka tak dominantní být nemuselo, neboť si ho ani matka ani děti nevážili. Často byly proti takovému otci povolány na pomoc veřejné orgány nebo příbuzní. Tento typ je velmi často zmiňován v dobových zprávách sociálních pracovníků, zprávách o nouzových koloniích, pedagogickém výzkumu, článcích v dobovém tisku a dalších pramenech, podle našich důkazů ovšem nebyl tak četný, jak by se na základě studia těchto pramenů zdálo. Také v našem souboru třiceti respondentů se o otci alkoholikovi zmiňuje pouze jedna.

Průvodním rysem rodin s těmito otci jsou časté konflikty, při nichž dochází k fyzickému násilí vůči matce a dětem (někdy i násilí sexuálnímu). Otec v těchto rodinách není schopen nebo odmítá hrát roli živitele. Bývá často v rodině nepřítomen třeba i celé dny. Jeho uvěznění za různé delikty jen prohlubuje sociální obtíže rodiny. Proto je pro tento typ charakteristická dlouhodobě neuspokojivá životní úroveň. Někdy ani matka neplní své rodičovské povinnosti z hlediska výchovy a péče o děti. Výsledkem takovéto socializace dítěte bývá deviantní kariéra, kde se chlapi dávají na dráhu zločinu (drobná pouliční kriminalita) a dívky se stávají prostitutkami nebo je u nich časté nezletilé mateřství. Děti z těchto rodin také často končí v pečovatelských ústavech.

Příkladem rodiny s výraznou mužskou dominancí je manželství, kde musela dcera svému nevlastnímu otci políbit ruku, když se s ním uviděla poprvé, a pozdravit ho slovy „pochválen buď pán Ježíš Kristus“. Ten místo odpovědi řekl matce, neboť pravděpodobně nebyl informován o jejím nemanželském dítěti: „Kdes toho parchanta hlavatýho sebrala.“

³⁶ Rozhovor s respondentem J. H. 25. 5. 2005.

³⁷ Rozhovor s respondentkou G. R. 1. 6. 2007.

³⁸ Rozhovor s respondentkou H. N. 5. 4. 2007.

Když otci-alkoholikovi matka udělala guláš z koniny a dětem dala jen chleba a kávu, dotyčný na ní křičel: „Ty svině, dej těm parchantům taky najíst, ať mi nečuměj do huby.“ (Tůmová 1971: 75)

Čtvrtý typ Rosenbaumová nazývá „rodinou s relativně vyrovnanými mocenskými vztahy“. V tomto typu se v její práci vyskytuje obvykle otec aktivní v sociálně demokratické straně, ale neplatí to ve všech případech. V rámci tohoto typu docházelo k vyrovnanému dělení domácích povinností mezi oběma rodiči i mezi dětmi obou pohlaví. Vyskytoval se častěji samozřejmě v rodinách, kde matka byla výdělečně činná. I v rámci tohoto typu ovšem přetrvávaly práce, které byly definovány jako ženské, a práce definované jako mužské. Pouze se muž nebránil vykonávat některé kuchyňské práce nebo úklid v domácnosti.

Tento typ byl v českém prostředí spíše ideálem, po kterém mnoho dělnických žen toužilo, ale vyskytoval se jen v menšině případů. Jako ideál jej doporučoval komunistický tisk a nazýval ho „kamarádkým manželstvím“. Redaktorka *Rozsévačky* psala: „Znám mnoho pěkných kamarádkým manželství a hned z počátku bych chtěla říci, že se jedná o kamarády, kteří naplnili celý svůj život bojem za zlepšení života chudých pracujících vrstev. Práce v dělnickém hnutí toť nekrásnější a nejpevnější pojítko v manželském životě muže a ženy... Žena, která zrovna jako muž rovnocenně pracuje se svým mužem-kamarádem v dělnickém hnutí, ztrácí pocit méněcennosti. Vidí, jak důležitý je její život prodchnutý láskou k dělnickému hnutí. Ona má proč žít. Váží si a má svého muže ráda nejen proto, že je jí sympatický, drahý a milý, ale i proto, že v něm vidí kamaráda, spolupracovníka ve velké věci osvobození pracujícího lidu a osvobození ženy. Má k němu důvěru, žárlivě střeží jeho politický rozvoj a snaží se dohánět ho v každém směru, a muž, je-li dobrým kamarádem, dělí se se ženou o denní starosti, pomáhá jí překonávat všechny překážky (...) radí jí, pomáhá v jejím politickém růstu.“³⁹

Za vzor pomocníka v domácnosti byl dáván sám Lenin: „On se nestyděl často ve vyhnanství zamést podlahu, rozdělat oheň, pomoci své ženě v těch únavných domácích pracích, které naši mužové by neudělali za nic na světě. Byl jsem toho nejednou svědkem, že muž je bez zaměstnání a žena se plahočí za pár haléřů v posluze nebo v továrně a přijde domů, nalézá svou domácnost v takové póze, jak ráno odešla. Ubohé ženě nezbyvá, než akordním tempem místo odpočinku chopiti se domácích prací, ošetření dětí apod. A muž se klidně dívá nebo ji obšťastní ještě brutálním výstupem: „Tak co, kdy budeš s tím žrádlem hotova, ať mohu povečeřet a jít ven?“⁴⁰

Posledním typem je podle Rosenbaumové manželství s dominancí ženy. Vyskytoval se velmi zřídka, nicméně jsme ho zachytili i v našem prostředí. Obvykle se prosadil, pokud měl otec nějaké handicap, které mu bránilo ve výkonu dominantní role. Byla to rodina např. fyzicky postiženého otce, rodina, kde byl otec výrazně mladší než matka apod. Otec je zde hodnocen jako slabý a tichý. Matka naproti tomu jako panovačná a často „nesmírně spořivá“. Jako perfektní hospodyně, která organizovala v domácnosti vše do nejmenších podrobností. Velmi přísná byla obvykle na dcery.

V našem pražském vzorku respondentů se vyskytl jen jeden takový případ. Šlo o rodinu, kde žena pocházela ze středostavovských poměrů a její manžel padl jako legionář

³⁹ Ženy o manželství, *Rozsévačka*, č. 38, 18. září 1935.

⁴⁰ *Rozsévačka*, č. 7., roč. 11, str. 2. 12. února, 1936.

v Rusku. Protože s ním dosud neměla žádné děti a bylo jí již kolem třiceti let, začala žít počátkem 20. let s o deset let mladším dělníkem, se kterým také měla dceru. Z jakého důvodu vstoupila do tak nerovného svazku? Její vyšší věk jí pravděpodobně bránil, aby si vzala někoho ze stejné vrstvy. Mezi jejími vrstevníky, kteří přicházeli v úvahu, byli již většinou vdovci s dětmi nebo rozvedení. Do manželství s tímto dělníkem nevstoupila, neboť jí po celou dobu soužití s ním stát vyplácel vdovský důchod po legionářích, který činil v této době slušné peníze. Její druh pocházel z velmi nuzných poměrů, nikdy nedosáhl žádného vzdělání ani majetku a v manželství musel nutně tvořit slabší stranu. Dominanci ženy podporoval její vyšší věk, její ekonomická nezávislost a její větší rozhled. O svém otci se respondentka několikrát vyjádřila, že „byl nula“.⁴¹

Výchova dětí

Jedním z makrotrendů, o kterém hovoří historická sociologie rodiny, je posun od výchovy nepromyšlené v tradiční společnosti k výchově promyšlené ve společnosti moderní. Zatímco pro 19. století hovoří u dolních vrstev Matějček a Macháčová o bezděčné výchově dětí⁴² a Antonín Robek (1981: 135) o výchově k práci a povinnostem, od První světové války se začíná situace měnit a také dělničtí rodiče se pokoušejí o promyšlenější výchovu dětí. V tomto duchu se nesou od dvacátých let diskuse v dělnických časopisech. Byly to především snahy projevovat určitou míru lásky, nečinít rozdíly ve výchově chlapců a dívek, zapojovat do výchovy otce, tělesné tresty používat jen v rozumné míře, nevyžadovat od dětí poníženou úctu ve vztahu k rodičům a informovat děti o pohlavních záležitostech.

Jak upozorňují Ritter, Tenfelde i další, v dělnické výchově nebylo zvykem projevovat lásku k dětem.⁴³ Na mazlení s rodiči si nepamatoval nikdo z respondentů Rosenbaumové. Také dotazovaní v našem výzkumu ve velké většině nepoznali rodičovské mazlení. „To neexistovalo,“⁴⁴ pravil jeden z nich. „Maminka byla příliš chladná (...) snad na to neměla čas nebo se za to styděla a ten projev tý lásky... ne, to nebylo.“⁴⁵ I mezi pražskými dělnicemi byl ještě ve třicátých letech rozšířen názor, že „láska bývá často překážkou rozumné výchově“. Jeho autorka dodávala, že se snaží neukazovat lásku svému synovi: „Myslím, že jsem dost přísná, důsledná i dochvilná. A přesto slyším poznámky: ten váš kluk by měl být bit místo jídla, ten je ze samých hadích ocásků.“⁴⁶

Na otázku, zda se s dítětem mazlit, odpovídal týdeník *Komunistka* v roce 1925, že v zásadě ano, ale mazlením se nerozumí objímání či hubičkování dítěte, ale spíš čas od času pohlazení. List ovšem tvrdil, že není možno považovat za bezcítanou tu matku, jíž je hlazení protivné. Proti sobě byla postavena výchova žen staré a nové doby. „Dřív se říkávalo a říkají to ještě dnes ženy ze staré doby: Chudé dítě musí se vychovávat tak, aby bylo připraveno na ten těžký život, který je mu údělem.“⁴⁷ Jak měla vychovávat žena nové doby? „Dá jim něhu,

⁴¹ Rozhovor s respondentkou P. Š. 5. 4. 2007.

⁴² Jiří Matějček, Jana Macháčová, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, str. 172, též *Vzory chování v českých zemích v 19. století*, str. 431.

⁴³ Gerhard A. Ritter, Klaus Tenfelde, *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*, str. 641–643, Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 200–205.

⁴⁴ Rozhovor s respondentem M. Z. 20. 9. 2006.

⁴⁵ Rozhovor s respondentem K. J. 14. 2. 2006.

⁴⁶ Znáš své dítě, anketa *Rozsévačky*, č. 47, 20. listopadu 1935, str. 2.

⁴⁷ Mazlení a přísnost, *Popelka*, číslo 3, příloha *Komunistky*, 1925, str. 1.

pokud jí je podle své povahy schopna, ale je i přísná. Učí je poslouchat rodiče, především rodiče – na slovo a bez pardonu (...) nerozmazluje dítě, ale také je zbytečně neotlouká.“⁴⁸

Druhým problémem byla otázka stejné výchovy dívek a chlapců. V dělnických rodinách byla dcera vedena k domácím pracím více než chlapec. Celkově byla její výchova přísnější (Reich 1933: 46), volný pohyb mimo domov byl striktněji omezován (patrně ve strachu z nežádoucího otěhotnění). V názorech pedagogů i dobovém tisku znělo ale stále zřetelněji volání po stejné výchově pro obě pohlaví. Stejnou výchovu doporučoval komunistický list *Rozsévačka*:

„Chlapcům se mnohem víc promíjí nepořádek nežli děvčatům. Bezdůvodná je pýcha nad jedním pohlavím (,tohle přece kluci nedělají‘, ,tohle je práce pro holky‘, ,každý kluk se musí umět prát‘ nebo ,nebreč, nejsi přece holka‘ atd.) Jen si maminky vzpomeňte, kolikrát vy samy chlapcům něco podobného plácnete... Začněte novou socialistickou výchovu svých dětí už od malička. Netrpte, aby si děti po sobě neuklidily hračky. Snad vám dá více práce poradit jim, jak se uklízí, než kdybyste to dělaly samy. Ale děti si tím zvykají pořádku. A nedělejte nikdy ve výchově rozdílu mezi chlapcem a děvčetem. Jen ať si Honzíček zašije roztrhaný rukáv, můžete mu poradit jak, ale nechte ho. Knoflíky přišít, boty vyčistit, zamést, uvařit jednoduché jídlo, to má umět chlapec stejně dobře jako děvče. Pak nebude mít k namáhavé práci v domácnosti tak velkopanský poměr až vyroste. Jeho žena a děti nebudou tím mužským podceňováním tolik trpět jako vy.“⁴⁹

V dělnických rodinách se před první světovou válkou považovala výchova dětí za činnost matky a otec se v ní neangažoval až do doby, kdy byly schopné s ním komunikovat na odpovídající úrovni. Jeho jediný podíl na výchově byl, že sloužil jako trestající instance. Podle komunistické novinářky a političky L. Landové-Štychové si měli také otcové všimnout výchovy svých dětí: „Je to jeden z těch starých měšťáckých předsudků, že mužům netřeba poučení a rady v otázkách rodinné hygieny a výchovy dětí.“⁵⁰

Změnou oproti minulosti bylo, že pražské dělnické děti již neprojevovaly tak poníženou úctu k rodičům jako před První světovou válkou. Zdá se, že zatímco tato úcta přetrvávala často ve středních vrstvách, zvláště ve vztahu k otcům, rovnostářské dělnické prostředí ji rychle opouštělo. To se projevovalo např. ve způsobu oslovování rodičů. Tak jako vymizelo onikání na počátku století (Robek 1981: 131), vykání rodičům mizí po První světové válce. Pouze se ještě čas od času udržuje při oslovování prarodičů. Větší striktnost výchovy v prostředí středních vrstev potvrzuje respondent J. Ch.: „Kdykoli jsem šel do špajzu, uříz’ jsem si chleba, namazal presovaným sádlem a už jsem byl venku. To se nikdo nikoho neptal. Ale na druhé straně ulice byl nějaký podnikatel Nedvěd, měl dvě děti, nás bylo pět. S Frantou (jeho synem, pozn. S. H.) jsem chodil do školy. Tam jsme přišli (k Nedvědovým) a on: Tatínku můžu si ukrojit kousek chleba. My jsme rodičům tykali, von jim vykal, a když chtěl krajíc chleba, tak si o něj musel říct. To už byl rozdíl ve výchově.“⁵¹

⁴⁸ Hlavní rozdíl viděla *Komunistka* ovšem v tom, že žena nové doby (tj. komunisticky uvědomělá) učí své dítě stále nenávidět kapitalistický řád a nepřijímat fatalisticky těžkosti osudu, ale reagovat na ně revoluční aktivitou.

⁴⁹ Škrábni komunistu a objeví se šosák, *Rozsévačka*, č. 13, roč. 11, 25. února, 1936, str. 2.

⁵⁰ Znáš své dítě, anketa *Rozsévačky*, č. 47, 20. listopadu 1935, str. 2.

⁵¹ Rozhovor s respondentem J. Ch. 15. 6. 2007.

Určité formy úcty k otci přežívaly v dělnickém prostředí i nadále. Také ve výpovědích našich respondentů máme doložen příkaz nerušit otce při jeho spaní po obědě, povinnost chlapců nosit pivo, sezení otce v čele stolu, lepší druhy jídla pro něj. I z dobových materiálů máme ještě pro dvacátá léta zachycen zvyk líbání ruky nevlastnímu otci. Naopak z Prahy není doložen „pruský“ zvyk podávat otci po jeho návratu z práce vojenské hlášení, jak jej popisuje Rosenbaumová (1992: 211).

Výchova dětí se před První světovou válkou ve středních a poněkud méně v dělnických vrstvách vyznačovala značnou prudérií. Ta v kombinaci s nevšímavostí dělnických rodičů vedla mnohdy ke katastrofálním neznalostem lidí ohledně vlastního těla a v otázkách pohlaví. Doklady o tom nacházíme u středních vrstev i dělnictva po celém středoevropském prostoru. Uvádí se, že mnohé měšťanské dívky v 19. století nespátřily nikdy vlastní nahé tělo, neboť se koupaly oblečené a převlékaly potmě (Lenderová 1999: 133). Stefan Zweig (nar. 1881) popisuje téměř chorobný strach z nahoty a sexuality u vídeňských středních vrstev (Zweig 1994: 64–83).

Po první světové válce začala řada pedagogických autorit i novinářů volat po zavedení pohlavní výchovy do škol. Vyskytovaly se samozřejmě i argumenty opačné,⁵² ale většina názorů směřovala směrem k větší liberalizaci. Podobně se vyjadřoval také dělnický tisk. Již v roce 1928 doporučoval komunistický list *Rozsévačka* pravdivé poučení o věcech pohlavních.⁵³ Především se měl vychovatel sám osvobodit od předsudků, které vytvořila církev a měšťácká společnost, jež tvrdí, že vše, co je spojeno s pohlavním životem, je nečisté. *Rozsévačka* dokonce otiskla báseň pro děti, která začínala slovy: „Nevěřte děti na čápa, ten děti nenosí, pod horkým srdcem mateřským je máma odnosi.“ Komunistický tisk rovněž doporučoval, aby byli poučovani také chlapci a nikoli jen dívky. V roce 1933 vyšel dokonce v nakladatelství Levé fronty český překlad práce Wilhelma Reicha⁵⁴ *Sexuální boj mládeže*. Jak nám dokládá ve svých vzpomínkách Jaroslav Krejčí, tento spisek byl ve třicátých letech mezi pražskou radikální mládeží velmi populární. Reich zde obhajoval právo na předmanželský styk, orgasmus i homosexualitu (Krejčí 2006: 28).

I přesto se v daném období většina dělnických dětí nesetkala s poučením doma ani ve škole, ale potřebné informace se dozvěděli od kamarádů. To byl i názor většiny našich respondentů. Základní neinformovanost o věcech pohlavních vedla někdy k neodůvodněnému strachu z přicházející puberty. Dělnické dcery se např. obávaly sdělit své matce příchod první menstruace a často nevěděly, o co jde. Jedna pražská dělnice uváděla na stránkách *Rozsévačky* případ své dvanáctileté příbuzné, která si myslela, že je těžce nemocná, když se jí dostavily první příznaky menstruace, a nikdo z rodiny ji předtím nepoučil.⁵⁵

⁵² Například František Pražák ještě v roce 1948 doporučuje, aby sexuální osvěta neprobíhala ve školách, ale doma. Nejlepší by prý byla služka „kdyby měla tolik inteligence“. (*České dítě*, 173) Nebezpečí sexuální zkaženosti je podle Pražáka větší na venkově, kde „zvláště velký vliv na dítě mají dvojsmyslné rozhovory i nadávky, posunky čeládky, sdělování intimních záležitostí před dětmi, pohlavní styk zvířat před nimi vykonávaný, kde se často intimní život rodinný mezi chlapci a děvčaty nebo i jedním pohlavím napodobuje.“ (Tamtéž, 171)

⁵³ Jak říci dětem pravdu? *Rozsévačka*, roč. 3, 28. června 1928, č. 26, str. 4.

⁵⁴ Wilhelm Reich (1897–1957), německo-rakouský psychiatr, zastánce tzv. Freudomarxismu, 1930–1933 člen KPD, kvůli svým názorům vyloučen. Po nástupu fašismu emigroval nejprve do Dánska a poté do USA. V 60. letech se stal populární ve studentském hnutí díky svým názorům na sexuální revoluci.

⁵⁵ Znáš své dítě, anketa *Rozsévačky*, č. 44, 30. října 1935, str. 2.

Ani po příchodu první menstruace ale nemuselo přijít žádné vysvětlení. Matka pouze dala dceři obklady (dobově zvané „měsíční pásy“) a poučila ji, jak je používat. Některé přidaly varování, aby se jim dcery nevracely domů s outěžkem.

Tělesné trestání dětí

Jedním z rysů proměn stylu výchovy dítěte ve dvacátém století je postupné upouštění od jeho fyzického trestání. Zatímco autoři 16. století pouze nedoporučovali bít dítě kyjem nebo ho udeřit pěstí do obličeje (Macek 2002: 226) a v 19. století byl schvalován pravidelný výprask dítěte, prvorepublikoví autoři se přimlouvali za rozumné fyzické trestání. Evangelický intelektuál Jan Pitter psal: „Užíváme-li zhusta prostředků násilných, zevšední a stanou se málo účinnými. Nejprve trestejme domluvou, pokáráním, odepřením dítěti něčeho jemu milého... Je třeba býti zavčas laskavým a zavčas přísným. Navyká-li dítě záhy bití, jiného pak na ně neplatí, později ani to. Naopak rodiče bez metly mívají metlu v dítěti.“ (Pitter 1920: 24) V pedagogické vědě se pomalu rozbíhala diskuse o oprávněnosti, případně o rozumné míře fyzického trestání.

Díky vzpomínkám pamětníků máme doklady, že tělesné trestání dětí bylo běžné ve všech sociálních prostředích. Je však možné, že se v dělnických rodinách vyskytovalo poněkud častěji. Toho názoru je většina dobových i současných autorů.⁵⁶ Časté fyzické trestání dětí v dělnických rodinách je široce doloženo v literatuře.⁵⁷ Josef Kubálek psal: „V rodinách, kde život ubíhá v práci, zpravidla se mnoho trestá, časem – možno-li tak říci – do zásoby, pro zastrašení. Na pochvalu a odměnu nezbyvá tu času.“ (Kubálek 1931: 108) Běžnost tělesných trestů dokládají jak dopisy čtenářů dělnického tisku, tak vzpomínky dělnických dětí. Čtenářka *Rozsévačky* psala: „Moje sestra (bezdětná) mne vždy poučovala: Ty máš, když přijde ze školy, vyptat se ho, co se učili, prohlédnouti mu učení a zkrátka se mu věnovat. Ano, ano, povídejte a mějte náladu, když přijde prvního a nemáte na činži. Nebo přijdete uštvaná a kluk vám něco vyvede, tak ho ztlučete hlava nehlava. Já tolikrát, když potom usnul a ještě ve snu vzlykal, klekla jsem k posteli a plakala jsem s ním.“⁵⁸ Také odpovědi našich respondentů z dělnického prostředí potvrzují vysokou míru fyzického trestání.

Z jakého důvodu jsou tělesné tresty v dělnických rodinách tak časté? Melvin Kohn uvádí, že častější fyzické tresty jsou způsobeny frustrací otců z poníženého postavení v továrnách, frustrací z materiální nouze a z ní plynoucím stresem a vlivem konzumu alkoholu, kdy jde ale spíše o projevy domácího násilí, které dopadá nejen na děti, ale i na manželku. Na druhé straně má tělesný trest v dělnických rodinách podle něj i své opodstatnění: Děti se jejich pomocí učí zvyknout si na typ zaměstnání, kde je především třeba poslouchat svého nadřízeného (Kohn 1977: 21). Fyzický trest dětem ukazuje, že použití násilí jako prostředku prosazení vlastní vůle je v dělnickém prostředí legitimní. Variantou tohoto názoru je přesvědčení, že promyšlené fyzické tresty jsou častější především ve vyšších patrech dělnictva (dělnická aristokracie), připodobňujících se středním vrstvám, zatímco v nižších patrech mají spíše charakter domácího násilí.

⁵⁶ Gordon (1988: 177), Mc Kinley (1966: 86).

⁵⁷ Viz např. Vašek Káňa, *Válkou narušení*, SNDK, Praha, 1953 nebo Marcel Kabát, *Ten kouzelný čas dětství*, Melantrich, Praha, 1974.

⁵⁸ Znáš své dítě, *Rozsévačka*, č. 3, roč. 11. 15. ledna 1936. str. 6.

Existuje ale i názor opačný, podle kterého je tělesné násilí v dělnických rodinách méně časté. To je odůvodňováno skutečností, že to jsou především rodiny středních vrstev, které usilují o sociální vzestup, a tedy podrobují jedince zvýšené disciplinaci, aby byl ochoten plnit úkoly tento vzestup vyžadující. Ve středních vrstvách je také častější usilování o sebekontrolu, které se dosahuje fyzickými tresty. Tělesné trestání zde často nabývalo ritualizovaných forem. Co se týče jeho způsobu, učitel elementární školy Ladislav Drůbek takto citoval jednotlivé výpovědi: „je tu celá stupnice trestů“, „bitím, potom stojí v koutě, až přestane plakat a odprosí“, „řemenem, potom klečí až odprosí“, „metlou“, „rákoskou“, „bitím“ (Drůbek 1926: 38–39). Žáci jeho třídy pocházeli většinou ze středních a vyšších vrstev. Podle Drůbkových zkušeností bylo fyzicky trestáno 16 z 21 žáků.

Tři žáci udávali, že jsou trestáni pouze domluvou, u dvou žáků nebylo možné formu trestu určit. Pouze tři z jeho žáků nepocházeli ze středních a vyšších vrstev. Naopak dělnické rodiny jsou místy velmi nefunkční a rodiče se nestarají o výchovu dítěte, které se pohybuje po většinu času mimo jejich dosah. Ani častý důvod fyzických trestů v rodinách středních vrstev – špatné školní známky – zde neplatí.

V dělnickém prostředí existuje často přesvědčení, že známky dětí nemají žádný vliv na jejich budoucí životy. Tento názor je velmi rozšířen především v nekvalifikované části dělnického prostředí.

Ať už přijmeme tezi o častějším nebo o vyrovnaném výskytu tělesných trestů v prostředí dělnickém a v prostředí středních vrstev, mělo fyzické trestání dětí v dělnických rodinách svá určitá specifika. Především mohlo nabývat tvrdších forem. Fyzické tresty v dělnických rodinách byly často výsledkem záchvatu vzteku rodičů, kteří v tomto okamžiku někdy použili nepřiměřených prostředků. Sociální pracovnice té doby uvádí, že jedna dělnická matka dokonce vyrazila své dceři při bití zub (Krakeš, Došková-Krakešová 1934: 67). Fyzické tresty vedoucí až k tělesnému poškození jsou doloženy i u našich respondentů. Pan J. H. uvádí, že jeho otec chtěl příliš zlobícího bratra klepnout po hlavě kleštěmi, neboť s nimi v tu chvíli něco spravoval. Poněkud ovšem neodhadl svou sílu, neboť bratrovi rozbil hlavu „a té krve co prý teklo“.⁵⁹ Častěji než za špatný prospěch byly dělnické děti trestány za neplnění domácích povinností. V části dělnických rodin zápasících s materiální nouzí byly nejtvrďší tresty za nedovolené sněžení potravin. Obvykle platilo, že otec trestal především chlapce a matka dívky. Časté bylo vyhrožování matky, že pokud budou děti zlobit, vše otci poví, až se vrátí z práce.

Máme doloženy i dělnické rodiny, kde se od bití upouštělo. Jedna dělnice psala: „Člověk kolikrát po celodenní dřině, když se děti hašteří a nadělají škody, věru by nejraději řezal hlava nehlava. Ale nedělám to, a moje děti jsem si vychovala tak, že na moje domluvy a výtky cítím, jak je to bolí a jak si věc pamatují, aby mně neublížily. (...) Často vzpomínám na moji matku, která, chudinka, ve své neuvědomělosti, mne kolikrát zbila, když jsem se umazala, nebo když jsem rozbila talíř nebo zapomněla něco nakoupit a přinesla místo pepře skořici. Když sousedka přišla na domluvu, že kluci trhali angrešt – před jejíma očima nás všechny ztloukla, majíc za to, že tento čin musí být na místě potrestán.“⁶⁰

⁵⁹ Rozhovor s respondentem J. H. 25. 5. 2005.

⁶⁰ Znáš své dítě, anketa *Rozsévačky*, č. 46, 13. listopad 1935, str. 2.

Závěr

Na základě zjištěných faktů je možné potvrdit několik skutečností o dělnických rodinách. Předně dělnické rodiny se výrazně lišily ve sledovaném období svou velikostí, dobou založení, stylem výchovy, rozdělením moci v rodině a dalšími znaky výrazně od rodin středních a horních vrstev. Velmi silné třídní bariéry v tehdejší společnosti nám dokládá analýza sňatkového chování z hlediska sociálního postavení snoubenců.

Za druhé lze říci, že v některých znacích se projevovala jejich zaostalost, ale v jiných se ukazovala i jejich větší emancipace. Dělnické rodiny se podobaly více rodinám tradiční společnosti v otázkách fyzického trestání dětí a jejich bezděčné výchovy a v otázkách vysoké hodnoty přikládané fyzickému zdraví při výběru partnera. Naopak se podobaly rodině dnešní, resp. moderní v relativně silnější pozici žen, v akceptovanosti předmanželského soužití, v malé hodnotě majetku při uzavírání sňatku a relativně svobodném výběru partnera.

Za třetí je nutné konstatovat, že i v rámci dělnického prostředí existovaly mezi rodinami značné rozdíly. Největší protiklad ležel mezi rodinami úplnými a rodinami neúplnými, kterých byla asi pětina. Neúplná rodina představovala pro své členy velké životní riziko a existovala řada strategií, jak tomuto riziku čelit. Specifickou skupinou byly i rodiny dysfunkční, které však představovaly v rámci pražského dělnického prostředí jen nevýznamnou menšinu.

SEZNAM LITERATURY

Apetaur Josef, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, Praha 1927. Rozpravy Ústavu pro výzkum dítěte a dorůstající mládeže (Českého pedologického ústavu hlavního města Prahy); č. 35, Separát z: *Pedagogické rozhledy*, roč. 37, seš. 1–6.

Bezdětnost v České republice, 24. 07. 2005, analýza, URL:<www.demografie.cz> (staženo 16. 12. 2007).

Bradáč Zdeněk, *Zlatá dvacátá léta, počátky hegemonie USA v kapitalistickém světě 1914–1929*, Mladá fronta, Praha 1983.

Debkobra Maurice, *Amerika se usmívá*, Jos. R. VilímeK, Praha 1935.

Drůbek Ladislav, *Výzkum dětí, ve třídě elementární*, Nákladem ústředního spolku učitelského, Brno 1926.

Fialová Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Mladá fronta, Praha 1996

Gordon Linda, *Heroes of Their Own Lives: the Politics and History of Family Violence*, Viking, New York 1988.

Mc Kinley Donald Gilbert, *Social Class and Family Life*, The Free Press, New York 1966.

Kabát Marcel, *Ten kouzelný čas dětství*, Melantrich, Praha 1974.

Káňa Vašek, *Válkou narušení*, SNDK, Praha 1953.

Kohn Melvin L., *Class and Conformity: A Study in Value, With Reassessment*, The University of Chicago Press, Chicago 1977.

Krakeš Josef, Krakešová Marie, *Sociální případ*, Organizace sociálních pracovníků, Praha 1934.

Krejčí Jaroslav, *Mezi exilem a domovem*, Masarykův ústav – Archiv AVČR v nakladatelství Albis international, Praha 2006.

Kubálek Josef, *Duševní vývoj dítěte v době předškolní*, Vychovatelská čítanka, 1931.

Lenderová Milena, *K hříchu i k modlitbě*, Mladá fronta, Praha 1999.

Macek Josef, *Jagelonský věk v českých zemích*, díl III. Academia, Praha 2002.

Machačová Jana, Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století: Analýza vzpomínek Františka Halase staršího z let 1885–1913. In *Studie k sociálním dějinám 19. století* (6), 1996.

Matějček Jiří, Macháčová Jana, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Slezské zemské muzeum, Opava 2002.

- Možný Ivo, *Sociologie rodiny, její vývoj, teorie a základní problémy*, Sociologické nakladatelství, Praha 1999.
- Nečasová Marie, *Školní prospěch a sociální poměry dítěte*, Sociální ústav RČS, Praha 1929.
- Nechamkis Josef, K otázce nemanželských dětí u nás, *Sociální problémy*, 2. ročník, 1932.
- Peukert, Detlev J. K., *Die Weimarer Republik, Krisenjahre der Klassischen Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1987.
- Pitter Přemysl, *Od jisker k ohni*, vl. nákladem, Praha 1920.
- Pražák František, *České dítě*, Melantrich, Praha 1948.
- Reich Wilhelm, *Sexuální boj mládeže*, Knihovna levé fronty, Praha 1933.
- Ritter Gerhard A., Tenfelde Klaus, *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*, J. H. W. Dietz Verlag, Bonn 1992.
- Robek Antonín a kol., *Stará dělnická Praha*, Academia, Praha 1981.
- Rosenbaum Heidi, *Proletarische Familien*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1992.
- Schneider Jan, *Cestou k prostituci*, Spolek pro péči o slabomyslné v RČS, Praha 1928.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1925*, Statistická komise hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Hlavní město Praha, Praha 1930.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930–1933*, Statistický úřad hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Praha 1937.
- Stejskal Cyril, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, *Pedagogické rozhledy*, roč. 42, 1932.
- Tůmová Vanda, *Pražské nouzové kolonie*, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha 1971.
- Turková Miloslava, Významné okamžiky a sváteční chvíle v životě rodin čelákovických kovodělníků, *Český lid*, roč. 70, č. 4, 1983.
- Zweig Stefan, *Svět včerejška*, Torst, Praha 1994.
- Časopisy**
- Hvězda československých paní a dívek*, 1930, 1932.
- Pražanka* 1925/1926.

Rozsévačka, 1928, 1933, 1935, 1936.

Popelka, 1925.

Archivní prameny

Archiv hlavního města Prahy, Fond: Sběrka matrik, MG KAR 03.

Archiv Českomoravské komory odborových svazů, Fond: Odborové sdružení Československé, Karton 168, Složka 2173–2197.

Rozhovory

Rozhovor s respondentkou G. R. 1. 6. 2007.

Rozhovor s respondentkou A. K. 20. 4. 2006.

Rozhovor s respondentkou M. B. 1. 5. 2006.

Rozhovor s respondentem J. Ch. 17. 5. 2007.

Rozhovor s respondentkou Z. D. 15. 6. 2007.

Rozhovor s respondentem J. H. 25. 5. 2005.

Rozhovor s respondentkou H. N., 5. 4. 2007.

Rozhovor s respondentkou, P. Š. 5. 4. 2007.

Rozhovor s respondentem M. Z. 20. 9. 2006.

Rozhovor s respondentem K. J. 14. 2. 2006.

(PhDr. Stanislav Holubec, Ph.D. vyučuje sociologii na Fridrich Alexander Univerität Nürnberg a Filosofické fakultě Západočeské univerzity v Plzni.)